

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास सातवा : दास्यभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां जालें निरुपण । साहावे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥१॥

मागील समासात सहाव्या वंदनभक्तीचे स्पष्टीकरण केले. आता सातवी भक्ती लक्षपूर्वक ऐका. ॥१॥

सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें करावें । सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥२॥

दास्य ही सातवी भक्ती होय. देव, देऊळ, उत्सव, अभ्यासवर्ग इत्यादीसंबंधी जे काम असेल ते करण्यासाठी सतत देवळामध्ये हजर राहावे. ॥२॥

देवांचे वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोचि नेदावें । चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥३॥

देवाचे वैभव सांभाळून त्यात काही कमी पडू न देता उत्तरोत्तर ते वाढवण्याचा प्रयत्न करावा. ॥३॥

भंगलीं देवाळयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं । सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतन चि कार्ये ॥४॥

पडलेली देवळे, मोडलेली तळी दुरुस्त करावीत. ओवऱ्या, धर्मशाळा इ. नसतील तर त्या बांधाव्यात. ॥४॥

नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावें जीर्णोद्धार । पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवित जावें ॥५॥

देवळे वगैरे फार जुनी असतील तर डागडुजी करावी. त्यासाठी पडेल ते काम तत्परतेने करावे. ॥५॥

(ओवी ६ पासून २४ पर्यंत अर्चनभक्तीचीच पुनरावृत्ती आहे.)

गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया सिबिका सुखासनें । मंचक डोलहारे विमानें । नूतन चि करावीं ॥६॥

मेघडंब्रे छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें । नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥७॥

नाना प्रकारीचीं यानें । बैसावयाची उत्तम स्थानें । बहुविध सुवर्णासनें । येत्लें करीत जावी ॥८॥

भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा । रांझण कोहळीं घागरी बहुवसा । संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति येत्लें करावा ॥९॥

भुयेरीं तळघरें आणि विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें । अनर्घ्ये वस्तूंचीं भांडारें । येत्लें करीत जावीं ॥१०॥

आळंकार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें । नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्लें करीत जावीं ॥११॥

पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरांची बनें । पावतीं करावीं जीवनें । तथा वृक्षांसी ॥१२॥

नाना पशूंचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा । नाना वाद्ये नाट्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥१३॥

स्वयंपाकगृहे भोजनशाळा । सामग्रीगृहे धर्मशाळा । निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥१४॥

नाना परिमळद्रव्यांची स्थळें । नाना खाद्यफळांचीं स्थळें । नाना रसांची नाना स्थळें । येत्लें करीत जावीं ॥१५॥

नाना वस्तांची नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें । देवांचें वैभव वचनें । किती म्हणौनि बोलावें ॥१६॥

सर्वा ठाई अति सादर । आणी दास्यत्वास हि तत्पर । कार्यभागाचा विसर । पडणार नाही ॥१७॥

जयंत्या पर्वे मोहोत्साव । असंभाव्य चालवी वैभव । जें देखतां स्वर्गीचे देव । तटस्त होती ॥१८॥

ऐसें वैभव चालवावे । आणी नीच दास्यत्वहि करावे । पडिले प्रसंगीं सावध असावे । सर्वकाळ ॥१९॥
 जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि देजे । अत्यंत आवडीं कीजे । सकळ सेवा ॥२०॥
 चरण क्षाळणें स्नानें आचमनें । गंधाक्षतें वसनें भूषणें । आसनें जीवनें नाना सुमनें । धूप दीप नैवेद्य ॥२१॥
 शयेनाकारणें उत्तम स्थळें । जळें ठेवावीं सुसीतळें । तांबोल गायनें रसाळें । रागरंगें करावीं ॥२२॥
 परिमळद्रव्यें आणी फुलेलें । नाना सुगंधेल तेलें । खाद्य फळें बहुसालें । सन्निधचि असावीं ॥२३॥
 सडे संमार्जनें करावीं । उदकपात्रें उदकें भरावीं । वसनें प्रक्षालून आणावीं । उत्तमोत्तमं ॥२४॥

हत्ती, रथ, घोडे, सिंहासने, चौरंग, पालख्या, मेणे, पलंग, झोपाळे, विमाने, मेघडंबऱ्या, छत्र्या, चामरे, अबदागिरी, निशाणे इ. जुनी सांभाळून नवी तयार करावीत. वाहने, बैठका, अनेक नमुन्याची सिंहासने, पडशाळा, पेट्या, तिजोऱ्या, गार पाण्यासाठी रंजण, कोहळे, घागरी, इ. साठवणाची भांडी मोठ्या प्रयत्नाने जमवावीत. परचक्रापासून संरक्षणासाठी भुयारे, तळघरे, विवरे इ. गुप्त वाटा तयार कराव्यात. अलंकार, भूषणे, भरजरी वस्त्रे, सुंदर रत्ने, सोने, चांदी इत्यादीची भांडी करावीत व करवावीत. देवळाभोवती रमणीय फुलबागा, वने, उपवने उभारून त्यांच्या पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था करावी. पशुपक्ष्यांसाठी गोठे, पिंजरे व चित्रांची दालने बांधावीत. वाद्यांचा संग्रह करून रंगमंच उभारून गुणी गायकांच्या सेवा नेमून घ्याव्यात. स्वयंपाक, भोजन, सामानासाठी साठवण, यात्रेकरू इत्यादींसाठी खोल्या बांधाव्यात. मोठ्या पडव्या व पटांगणे तयार करावीत. तेले, अत्तरे, केशरादी सुगंधी द्रव्ये, धान्य, फळे, अन्न, दही-दूध इत्यादी ठेवण्यासाठी तशी तशी व्यवस्था करावी. कपाटे, कोनाडे इ. मोडली असल्यास दुरुस्त करावीत. नसल्यास नवी करावीत. असे देवाचे वैभव वाढते ठेवावे. असे किती म्हणून सांगावे? एकूण कोणतेही कार्य तत्परतेने करण्यासाठी सिद्ध असावे. कोणतेच काम विसरू नये. जयंत्या, पर्वकाळ, इ. महोत्सव मोठ्या थाटाने साजरे करावेत. स्वर्गस्थ देवांनासुद्धा त्याचे नवल वाटावे. असे देवाचे वैभव चालवावे व स्वतः दास होऊन कोणत्याही प्रसंगाला सावध राहून सतत सामोरे जावे. ज्याची ज्याची गरज पडेल ते ते तेथल्या तेथे आणून द्यावे व अतिशय आवडीने सेवा करावी. पाय धुणे, स्नान घालणे, आचमनासाठी पळी, पंचपात्र, गंधाक्षता, वस्त्रे, भूषणे, आसने, पाणी, विविध फुले, धूप, दिवा, नैवेद्य, झोपण्यासाठी उत्तम व्यवस्था, थंड पाणी व विडा द्यावा. विविध राग व आलापीचे रंग भरून देवापुढे गाणे करावे. चंदनादी सुगंधी द्रव्ये, फुले, सुगंधी तेले, खाद्य पदार्थ, फळे तयार ठेवावीत. अंगणात सडा घालावा. पाण्याची भांडी भरून ठेवावीत. चांगली वस्त्रे स्वच्छ धुऊन आणावीत. ॥६ ते २४॥

सकळांचें करावें पारपत्य । आलयाचें करावें आतित्य । ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥२५॥

उत्सवाला येणाऱ्याचे स्वागत करून त्याचे क्षेमकुशल विचारावे, हवे-नको पाहावे. अशी ही खरोखर सातवी भक्ती आहे. ॥२५॥

वचनें बोलावीं करुणेंचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं । अंतरें निवती सकळांचीं । ऐसें वदावे ॥२६॥

आस्थेवाईकपणे चौकशी करून येणारा-जाणाऱ्याची स्तुती करून त्यांना संतुष्ट करावे. ॥२६॥

ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती । प्रत्यक्ष न घडे तरी चितीं । मानसपूजा करावी ॥२७॥

अशी ही सातवी भक्ती मला जमली तशी सांगितली. असे सर्व प्रत्यक्षात शक्य झाले नाही, तर मनाने या सर्वांची कल्पना करावी. ॥२७॥

ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सदगुरूचें । प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥२८॥

असे देवाचे व श्रीगुरूंचे दास्य करावे. प्रत्यक्ष घडले नाही, तर मनाने करावे. ॥२८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'दास्यभक्तीनाम' समास सातवा
 गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'दास्यभक्ती' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास आठवा : सख्यभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । सातवें भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥१॥

मागील समासात सातवी दास्यभक्ती सांगितली. आता आठवी भक्ती लक्ष देऊन ऐका. ॥१॥

देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें । आठवें भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥२॥

देवाशी अत्यंत सख्य जोडावे. आपल्या निरपेक्ष व अखंड प्रेमाने त्याला जणू बांधून टाकावे. आठव्या भक्तीचे हे मुख्य लक्षण आहे. ॥२॥

देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तविं तेणें रीतीं । येणें करितां भगवंती । सख्य घडे नेमस्त ॥३॥

देवाला अत्यंत आवडेल असे आपले सर्व जीवन असावे. त्याच्याशी सख्य जोडण्याचा हा मुख्य उपाय आहे. (त्याला काय आवडते ते ऐका-) ॥३॥

भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन । प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥४॥

अत्यंत प्रेम, त्याच्या अस्तित्वाचा सहज सतत निश्चय, आराधना, कीर्तन व प्रवचन करणे व ऐकणे आणि प्रेमळ भक्तांचे भजन वा शास्त्रीय गायन देवाला आवडते. ॥४॥

आपण तैसेंचि वर्तविं । आपणासि तेंच आवडावें । मनासारिखें होतां स्वभावे । सख्य घडे नेमस्त ॥५॥

त्याला जे आवडते तेच आपण आवडते करून घ्यावे व तसेच प्रत्यक्षात करावे. दोघांची आवड जुळून येताच सहज व शाश्वत सख्य जमून येते. ॥५॥

देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें । अनन्यभावे जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें ॥६॥

देवाच्या सख्यासाठी स्वतःची आवड बाजूला ठेवून अनन्यत्वासाठी प्राण, जीव व शरीराची पर्वा करू नये. ॥६॥

सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता । निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥७॥

व्यथा हा संसाराचा एक स्थायीभाव आहे. केवळ काळजी करून त्या संपत नाहीत. म्हणून सतत ईशचिंतन करित सर्व बोलणे कथांच्या रूपाने देवासंबंधीच असावे. ॥७॥

देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगांसी तुटी । सर्व अर्पावें सेवटी । प्राण तोहि वेचावा ॥८॥

‘जग हे सुखाचे । दिल्या घेतल्याचे’ (तुकाराम महाराज) अशा जगातील जिवलगांशी असलेले संबंध कमी करून शेवटी प्राणासकट सर्व देवाला अर्पण करावे. ॥८॥

आपुलें आवघेंचि जावें । परी देवासीं सख्य रहावें । ऐसी प्रीती जिवें भावें । भगवंती लागावी ॥९॥

आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करण्याची वेळ आली तरी फिकीर न करता देवाशी सख्य जोडावे. एवढे जिवाभावाचे प्रेम भगवंताविषयी विकसित व्हावे. ॥९॥

देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण । परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसें असें ॥१०॥

देव हाच आपला प्राण समजून त्याला पडेल ती किंमत देऊन जपावे. खऱ्या प्रेमाचे हेच लक्षण आहे. ॥१०॥

ऐसें परम सख्य धरितां । देवास लागे भक्ताची चिंता । पांडव लाखाजोहरीं जळतां । विवरद्वारे काढिले ॥११॥

असा आत्यंतिक सख्यभाव सांभाळला तर देवाला भक्ताच्या हिताची काळजी पडते. कौरवांचा पांडवांना लाक्षागृहात जाळण्याचा कट पांडवांना भुयारी मार्गाने बाहेर काढून भ. श्रीकृष्णाने उधळून लावला. ॥११॥

देव सख्यत्वे राहे आपणासी । तें तों वर्म आपणाचि पासीं । आपण वचनें बोलावीं जैसीं । तैसीं येती पडसादे ॥१२॥

देवाशी सख्य जोडणे सर्वस्वी आपल्या हातात आहे. आपण त्याला साद घालावी. त्याप्रमाणे प्रतिसाद येतो. ॥१२॥
आपण असतां अनन्यभावे । देव तत्काळचि पावे । आपण त्रास घेतां जीवे । देवहि त्रासे ॥१३॥

श्लोक

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यमहम् ॥ (गीता)

ह्या नियमानुसार देवाशी अनन्यभावाने राहिले तर तो लवकर प्रसन्न होतो. अनन्यभावाचा त्रास वाटू लागला तर तोही आपल्याला त्रासतो. ॥१३॥

जैसें जयाचे भजन । तैसाचि देवहि आपण । म्हणौन हें आवघें जाण । आपणाचि पासीं ॥१४॥

ज्याची जशी भक्ती तशीच त्याची प्रसन्नता असते. म्हणून हे सख्याचे वर्म आपल्याचपाशी आहे. ॥१४॥
आपुल्या मनासारिखें न घडे । तेणें गुणें निष्ठा मोडे । तरी गोष्टी आपणांकडे । सहजचि आली ॥१५॥

आपल्या व्यावहारिक अपेक्षा पूर्ण न झाल्यामुळे देवावरील प्रेम कमी झाले तर त्याच्या परिणामांची जबाबदारी आपल्यावरच येते. ॥१५॥

मेघ चातकावरी वोळेना । तरी चातक पालटेना । चंद्र वेळेसि उगवेना । तन्ही चकोर अनन्य ॥१६॥

चातक पक्ष्याची तहान भागवण्यासाठी ढगांनी पाऊस पाडला नाही, तरी ढगाकडेच डोळे लावून बसतो. तिथीप्रमाणे चंद्राचा उदय सतत बदलत असला तरी चकोर त्यावरच प्रेम करतो. ॥१६॥

ऐसें असावे सख्यत्व । विवेके धरावे सत्व । भगवंतावरील ममत्व । सांडूचि नये ॥१७॥

देवाशी असे सख्य असावे. व्यवस्थित विचार करून आपला निश्चय सांभाळून देवावरील निरपेक्ष प्रेमाला जराही धक्का लागू देऊ नये. ॥१७॥

सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत । विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ॥१८॥

भगवंतालाच खरा सखा मानावे. आई, वडील, नातलग, पदवी, संपत्ती, धन, वैभव ही सर्व परमात्म्याचे ठिकाणी पहावीत. तोच सर्वस्व होय. ॥१८॥

देवावेगळें कोणी नाही । ऐसें बोलती सर्वहि । परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥१९॥

‘या जगात सर्वत्र देव भरला आहे’ असे सैद्धान्तिक वाक्य सर्वच उपासक सांगतात. पण त्यांचा तसा खरा निश्चय मुळीच झालेला नसतो. ॥१९॥

म्हणौनि ऐसें न करावे । सख्य तरी खरेचि करावे । अंतरीं सुदृढ धरावे । परमेश्वरासी ॥२०॥

म्हणून असे निरर्थक न बोलता देवाशी खरेखुरे सख्य जोडावे. अंतःकरण वृत्ती सतत परमेश्वराच्या चिंतनात असावी. ॥२०॥

आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें । ऐसीं नव्हेत किं लक्षणें । सख्यभक्तीची ॥२१॥

आपल्या आशाआकांक्षा पूर्ण होत नाहीत म्हणून त्याचा देवावर राग काढणे हे खऱ्या सख्यभक्तीचे लक्षण नाही. ॥२१॥

देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित । इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥२२॥

उलट जी देवाची योजना तीच आपल्या खऱ्या हिताची आहे असे समजावे. स्वतःच्या काही आशा-आकांक्षांसाठी देवाला मुकू नये. ॥२२॥

देवाचे इच्छेनें वर्तविं । देव करील तें मानावें । मग सहजचि स्वभावे । कृपाळु देव ॥२३॥

देवाच्या आज्ञांप्रमाणे जीवन बंदिस्त करावे. मग देवाने जसे ठेवले असेल तसे आनंदाने स्वीकारावे. अशा भक्तावर देव सहजच कृपा करतो. ॥२३॥

पाहतां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी । माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥२४॥

देवाची कृपा अतुलनीय आहे. त्यापुढे आईचे अपत्यावरील प्रेमसुद्धा अगदीच फिके पडते. कारण ती संकटकाळी अपत्याला ठारही मारण्यास मागेपुढे पहात नाही. ॥२४॥

देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला । शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु ॥२५॥

देवाने भक्ताला ठार मारल्याचे आजपर्यंत एकही उदाहरण नाही. शरण गेलेल्या भक्ताला जणू वज्राचे कवच घालून देव त्याचे रक्षण करतो. ॥२५॥

देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितांसी तारी । देव होये साहाकारी । अनाथांचा ॥२६॥

देव नेहमी भक्तांच्या बाजूने उभा राहतो. पतितांना उद्धरून नेतो व अनाथांना तो मदत करतो. ॥२६॥

देव अनाथांचा कैपक्षी । नाना संकटांपासून रक्षी । धांवित्रला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणें ॥२७॥

देवाला अनाथांचा खास ओढा वाटतो व त्यांना तो अनेक संकटांतून सोडवतो. गजेंद्राचे मनोगत जाणून तो त्याच्या मदतीला धावून गेला. त्याला नक्राच्या जबड्यातून सोडविले. ॥२७॥

देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु । देवासि भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥२८॥

देव कृपेचा जणू विशाल क्षीरसमुद्र आहे. करुणेचा मोठा ढग आहे. तो भक्ताला तृप्त केल्याशिवाय रहात नाही. भक्तांना विसरत नाही. ॥२८॥

देव प्रीती राखों जाणे । देवासी करावें साजणें । जिवलगें आवधीं पिसुणें । कामा न येती ॥२९॥

प्रेम कसे सांभाळावे हे देवाला फार चांगले कळते. म्हणून त्याच्याशीच सख्य जोडावे. इतर नातलग, मित्र इ. परके समजावेत. वेळेला त्यांचा उपयोग नसतो. ॥२९॥

सख्य देवाचें तुटेना । प्रीती देवाची विटेना । देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥३०॥

देवाशी जुळलेले सख्य कधीच तुटत नाही. त्याचे प्रेम अवीट असून शरण आलेल्याच्या बाबतीत तो कधीच धरसोड करित नाही. ॥३०॥

म्हणौनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें । आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥३१॥

म्हणून देवाशी सख्य जोडून त्याच्याशीच सुखदुःखाचा संवाद करावा. सर्व मनोगत त्याचेपाशी व्यक्त करावे. हीच आठवी भक्ती. ॥३१॥

जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्री बोलिला हा विचारु । म्हणौनि सख्यत्वाचा प्रकारु । सद्गुरुसीं असावा ॥३२॥

जे सर्व देवाशी तेच सर्व श्रीगुरूंशी जुळवून घ्यावे असे शास्त्र सांगते. म्हणून श्रीगुरूंशी देवाप्रमाणेच सख्य असावे. ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सख्यभक्ती' नाम समास आठवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सख्यभक्ती' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास नववा : आत्मनिवेदनभक्ती

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां जालें निरुपण । आठवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । भक्ति नवमी ॥१॥

मागील समासात आठवी भक्ती सांगितली. आता नववी भक्ती लक्ष देऊन ऐका. ॥१॥

नवमी निवेदन जाणावें । आत्मनिवेदन करावें । तेहि सांगिजेल स्वभावे । प्रांजळ करुनि ॥२॥

नवव्या भक्तीत जीवाचे आत्मस्वरूपाशी ऐक्य करावे. त्याचे आता स्पष्टीकरण करून सांगतो. ॥२॥

ऐका निवेदनाचें लक्षण । देवासि वाहावें आपण । करावें तत्त्वविवरण । म्हणजे कळे ॥३॥

आता निवेदनाचे लक्षण ऐका. देवामधील ब्रह्मतत्त्व स्पष्टपणे जाणून त्यात स्वतःचा जीवभाव अर्पावा. ॥३॥

मी भक्त ऐसें म्हणावें । आणी विभक्तपणेंचि भजावें । हें आवघेंचि जाणावें । विलक्षण ॥४॥

स्वतःला भक्त समजावयाचे व प्रत्यक्षात विभक्त म्हणजे वेगळा राहून उपासना करावयाची हा प्रकार अत्यंत विपरीत आहे, असे समजून घ्यावे. ॥४॥

लक्षण असोन विलक्षण । ज्ञान असोन अज्ञान । भक्त असोन विभक्तपण । तें हें ऐसें ॥५॥

प्रत्येक जीव स्वभावतः आत्मदेवाच्या लक्षणांचा असतो. पण अविद्येमुळे तो जणू वेगळ्या लक्षणांचा बनतो. वास्तविक ज्ञान हेच जीवाचे स्वरूप आहे. पण मायेच्या प्रभावामुळे जणू अज्ञानी होतो. वस्तुतः जीव सतत आत्मरूपच (भक्त) आहे. पण अज्ञानामुळे जणू आत्मदेवापासून वेगळा (विभक्त) राहतो. असा हा प्रकार आहे. ॥५॥

भक्त म्हणजे विभक्त नव्हे । आणि विभक्त म्हणजे भक्त नव्हे । विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ॥६॥

भक्त विभक्त असणे किंवा विभक्त भक्त असणे शक्य नाही. वेदान्तविचार केल्याशिवाय हा गुंता सुटून समाधान मिळणे शक्य नाही. ॥६॥

तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा । आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥७॥

म्हणून वेदान्त शास्त्राचा अभ्यास करून देवाचे खरे स्वरूप (ब्रह्म) ओळखून अंतःकरण वृत्तीने 'सोऽहं'सारख्या चिंतनात्मक साधनेने त्याला शोधावे. ॥७॥

मी कोण ऐसा निवाडा । पाहों जातां तत्वझाडा । विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥८॥

सतत स्फुरणाऱ्या 'मी'चे पृथक्करण करून खऱ्या मी चे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी 'मी' म्हणून मिरविणाऱ्या ब्याऐंशी तत्वांचा विचाराने निरास केला असता (द. १७. स. ८, ९), 'तो भ्रामक मी खरा नाही', असे कळून येते. ॥८॥

तत्वे तत्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण केंचा उरे । आत्मनिवेदन येणें प्रकारें । सहजचि जालें ॥९॥

आत्मतत्त्वाच्या ज्ञानाने एक एक अनात्मतत्त्व जेव्हा विचाराने मागे टाकले जाते तेव्हा अनात्मरूप 'अहं' शिल्लक

न राहून 'आत्मरूप' तेवढे उरते. सहजच जीवरूप 'अहं'चे आत्मस्वरूपाशी नित्य असलेले ऐक्य जणू पुन्हा होते. ॥९॥

तत्त्वरूप सकळ भासे । विवेक पाहातां निरसे । प्रकृतिनिरासें आत्मा असे । आपण कैंचा ॥१०॥

सर्व दृष्य जगत् ब्याऐंशी तत्त्वांनी भरल्यासारखे वाटते. परंतु आत्मानात्मविचार, सारासारविचार, जडचेतन विचार, क्षराक्षरविचार, प्रकृतीपुरुषविचार इ. विचाराने त्या सर्वांचा निरास झाल्यावर दृश्य प्रकृतीचा निरास होऊन एक आत्मा तेवढा उरतो. तेथे जीवरूप मी असेलच कसा? ॥१०॥

येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु । तिसरा आपण कैंचा चोरु । आणिला मधें ॥११॥

एक परमेश्वररूप परब्रह्म व दुसरी जगत् रूपाने असणारी प्रकृती यांचेशिवाय 'मी' म्हणून तिसरा घुसखोर मधेच कोठून आणला? तथाकथित 'मी' हा प्रकृतीचाच भाग असून आत्मरूप 'मी' ब्रह्मच आहे. ॥११॥

ऐसें हें सिद्धचि असतां । नाथिली लागे देहअहंता । परंतु विचारें पाहों जातां । कांहींच नसे ॥१२॥

असे हे वेदसिद्ध व अनुभवसिद्ध वास्तव असताना 'मी देह' ही नसती ब्याद मागे लागलेली आहे. पण वेदान्त विचारापुढे ती मुळीच टिकत नाही. ॥१२॥

पाहाता तत्त्वविवंचना । पिंडब्रह्मांडतत्त्वरचना । विश्वाकारें वेक्ती नाना । तत्त्वं विस्तारलीं ॥१३॥

पिंड (शरीर) व ब्रह्मांड (अनंत विश्व) यांच्या रचनेतील घटकांचा (तत्त्वे) अभ्यास करू लागलो तर ते घटकच निरनिराळीं रूपे घेऊन या जगाच्या आकाराने विस्तारले आहेत असे कळते. ॥१३॥

तत्त्वं साक्षत्वं वोसरतीं । साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती । आत्मा असे आदिअंतीं । आपण कैंचा ॥१४॥

'ती तत्त्वे मी जाणतो' अशा रीतीने त्यांचे साक्षित्व केले असता अनात्म तत्त्वे बाजूला सरतात. ती तशी सारल्यावर त्यांना बाजूला सारणारा जीवात्माच ब्रह्म आहे असा अनुभव येताच तत्त्वांचे साक्षित्वही संपते! तत्त्वे सारण्यापूर्वी व नंतरही तेच ब्रह्म अखंड असताना मधेच त्याला मीपणाचा छेद कसा जाईल? ॥१४॥

आत्मा एक स्वानंदघन । आणी अहमात्मा हे वचन । तरी मग आपण कैंचा भिन्न । उरला तेथें ॥१५॥

आत्मा एकमेव, भेदशून्य व आनंदरूप म्हणजे आनंदपूर्ण आहे व 'मी आत्मा आहे' असे श्रुती सांगते. मग मी वेगळेपणाने उरेनच कसा? ॥१५॥

सोहं हंसा हें उत्तर । याचें पहावें अर्थांतर । पाहतां आत्मयाचा विचार । आपण कैंचा तेथें ॥१६॥

'ते मी आहे' व 'मी ते आहे' या वाक्यांचे लक्षणाने अर्थांतर करावे. मी हा वाक्यार्थाने जीव असून लक्ष्यार्थाने कूटस्थ चैतन्य (आत्मा) आहे. 'ते' वाक्यार्थाने ईश्वर असून लक्ष्यार्थाने ब्रह्म आहे. दोन्हीतील वाक्यार्थाचा त्याग करून लक्ष्यार्थाच्या ऐक्याचे चिंतन करावे. हीच भागत्याग लक्षणा. फक्त ब्रह्मच असताना जीवरूप अहं तेथे असेल कसा? ॥१६॥

आत्मा निर्गुण निरंजन । तयासी असावें अनन्य । अनन्य म्हणजे नाहीं अन्य । आपण कैंचा तेथें ॥१७॥

आत्मा त्रिगुणातीत व शुद्ध (पापपुण्यरहित) असून त्याच्याशी ऐक्य साधल्यावर तेथे दुसरा म्हणजे 'मी' कसा असेन? ॥१७॥

आत्मा म्हणजे तो अद्वैत । जेथें नाहीं द्वैताद्वैत । तेथें मीपणाचा हेत । उरेल कैंचा ॥१८॥

आत्मा म्हणजेच अद्वैत. तेथे द्वैतच नसल्याने खरे तर द्वैतसापेक्ष अद्वैतही नाही. तेथे 'मी' येणार कोठून? ॥१८॥

आत्मा पूर्णत्वे परिपूर्ण । जेथें नाहीं गुणागुण । निखळ निर्गुणीं आपण । कोण कैंचा ॥१९॥

आत्मा कारण-कार्यरूपाने पूर्ण, गुण किंवा अगुण रहित, निर्मळ व निर्गुण असताना यात 'मी' कोण? अगुण हे

पद गुणसापेक्ष आहे. गुणच नसताना अगुण तरी का म्हणावे? ॥१९॥

त्वंपद तत्पद असिपद । निरसुनि सकळ भेदाभेद । वस्तु ठाईची अभेद । आपण कैचा ॥२०॥

‘तू’, ‘ते’ व ‘आहेस’ या तिन्ही पदांचा निरास केल्यावर भेद व तत् सापेक्ष अभेद उरत नाही. ब्रह्म स्वभावानेच भेदशून्य असताना त्यात ‘मी’चा भेद कसा असेल? ॥२०॥

निरसितां जीवशिवउपाधी । जीवशिवचि कैचे आधीं । स्वरूपीं होतां दृढबुद्धी । आपण कैचा ॥२१॥

जीव व ईश्वर या दोन उपाधींचा निरास केल्यावर जीवत्व व शिवत्वच शिल्लक राहत नाही. ‘ब्रह्म मी’ असा दृढ, अपरिवर्तनीय, अपरोक्ष अनुभव आल्यावर ‘मी’ला स्वतंत्रपणे अस्तित्व उरत नाही. (जीव व ईश्वर किंवा शिव यांच्या असण्या-नसण्यावर ब्रह्माचे अस्तित्व अवलंबून नाही. म्हणून जीव व ईश्वर या ब्रह्मस्वरूपाच्या कल्पित उपाधी आहेत.) ॥२१॥

आपण मिथ्या साच देव । देव भक्त अनन्यभाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥२२॥

जीवरूप ‘मी’ सत् असत् विलक्षण असून ब्रह्मरूप देव त्रिकालाबाधित सत्य आहे. भक्त असलेला मी व ब्रह्म असलेला देव परस्परांहून वेगळे नाहीत. या बोलण्याचे रहस्य आत्मानुभवी जाणतात. (जीव रूप मी मध्ये बुद्धी असत् किंवा अचेतन आहे व त्यातील चिदाभास सत् किंवा चेतन आहे.) ॥२२॥

या नांव आत्मनिवेदन । ज्ञानियांचे समाधान । नवमे भक्तीचें लक्षण । निरोपिलें ॥२३॥

ज्याने जीव आत्म्याशी ऐक्य पावतो ते आत्मनिवेदन. त्यामुळेच ज्ञाता ज्ञेयात मिसळून ज्ञानरूप झाल्याचे समाधान मिळवितो. हीच ती नववी भक्ती! ॥२३॥

पंचभूतांमध्ये आकाश । सकळ देवांमध्ये जगदीश । नवविधा भक्तिमध्ये विशेष । भक्ति नवमी ॥२४॥

पंचमहाभूतांतील आकाश हे महाभूत सर्वात सूक्ष्म आहे. सर्व देवांमध्ये ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याप्रमाणे भक्तीच्या सर्व प्रकारांत नववी भक्ती सर्वश्रेष्ठ आहे. ॥२४॥

नवमी भक्ति आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण । हें वचन सत्य प्रमाण । अन्यथा नव्हे ॥२५॥

नववी आत्मनिवेदनभक्ती सिद्ध झाल्याशिवाय जन्ममरणाच्या चक्रातून कदापि सुटका होणार नाही हे वचन अगदी सत्य आहे. त्यात बदल होणार नाही. ॥२५॥

ऐसी हे नवविधा भक्ती । केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ती । सायोज्यमुक्तीस कल्पांती । चळण नाहीं ॥२६॥

असा हा नवविधाभक्तींचा क्रमविकास साधल्यावर जीवन्मुक्त स्थिती लाभते. कल्पान्तानंतर जीवसृष्टी पुन्हा निर्माण होईल. पण हा त्यातून सुटतो. ॥२६॥

तिहीं मुक्तींस आहे चळण । सायोज्यमुक्ती अचळ जाण । त्रैलोक्यास होतां निर्वाण । सायोज्यमुक्ती चळेना ॥२७॥

सलोकता, समीपता व सरूपता ह्या मुक्ती मिळाल्यातरी पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. पण सायुज्य मुक्ती कायमची मुक्त करते. त्रैलोक्य पुन्हा पुन्हा निर्माण होऊन नष्ट होईल. पण सायुज्य मुक्ती ज्याने साधली आहे असा त्यांतून सुटतो. ॥२७॥

आवधीया चत्वार मुक्ती । वेदशास्त्रें बोलती । तयांमध्ये तीन नासती । चौथी ते अविनाश ॥२८॥

वेदात चारच मुक्ती सांगितल्या आहेत. त्यांतील तीन अशाश्वत असून एकच शाश्वत आहे. तीच चौथी. ॥२८॥

पहिली मुक्ती ते स्वलोकता । दुसरी ते समीपता । तिसरी ते स्वरूपता । चौथी सायोज्यमुक्ती ॥ २९ ॥

सलोकता-देवलोकात देवाबरोबर राहणे, समीपता-देवाजवळ राहणे. सरूपता-केवळ रूप देवाप्रमाणे होणे. सायुज्य-देवाशी एकरूप होऊन, देवच होऊन राहणे. ॥ २९ ॥

ऐसिया चत्वार मुक्ती । भगवद्भजने प्राणी पावती । हेचि निरुपण प्रांजळ श्रोतीं । सावध पुढें परिसावें ॥ ३० ॥

भगवंताच्या भक्तीने साधक त्याच्या अधिकारानुसार चार मुक्ती प्राप्त करतो. हाच विषय श्रोत्यांनी पुढे सावध होऊन ऐकावा. ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मनिवेदनभक्ती' नाम समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मनिवेदनभक्ती' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास दहावा : मुक्तिचतुष्टय

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

(यातील सर्व वर्णन पुराणात सांगितल्याप्रमाणे आहे. मुमुक्षूने त्याचा छडा लावण्याचा, शक्याशक्यतेचा विचार करू नये. नव्या विज्ञानाशी ओढून ताणून जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करण्यातही अर्थ नाही.)

मुळी ब्रह्म निराकार । तेथें स्फूर्तिरूप अहंकार । तो पंचभूतांचा विचार । ज्ञानदशकीं बोलिला ॥१॥

मूळ म्हणजे अधिष्ठानरूप ब्रह्म निराकार (व अंतःकरणरहित) आहे. अध्यारोपाची भाषा असे सांगते की त्याला 'अहं' असे स्फुरण अकस्मात झाले. या संदर्भातील पंचमहाभूतांचा विचार पुढील आठव्या ज्ञानदशकात सांगितला आहे. ॥१॥

तो अहंकार वायोरूप । तयावरी तेजाचें स्वरूप । तया तेजाच्या आधारें आप । आवर्णोदक दाटलें ॥२॥

हा 'अहं' वायुरूप असून त्यापासून तेज व नंतर पाणी सर्वत्र भरून राहिले. त्याचे जणू आवरण झाले. ॥२॥
तया आवर्णोदकाच्या आधारें । धरा धरिली फणिवरें । वरती छपन्न कोटी विस्तारें । वसुंधरा हे ॥३॥

त्या पाण्याच्या आधाराने शेषाने पृथ्वी तोलून धरली. तिचा परिघ छपन्न कोटी क्रोस आहे. ॥३॥

इयेवरी परिघ सप्त सागर । मध्य मेरु माहां थोर । अष्ट दिग्पाळ तो परिवार । अंतरेणें वेष्टित राहिला ॥४॥

पृथ्वी सात समुद्रांनी वेढलेली असून मध्यभागी कण्यासारखा सोन्याचा मेरू पर्वत आहे. आठ दिशांनी हा सर्व परिवार आठ देवतांनी वेढून टाकला आहे. ॥४॥

तो सुवर्णाचा माहां मेरु । पृथ्वीस तयाचा आधारु । चौऱ्यांसी सहस्र विस्तारु । रुंदी तयाची ॥५॥

तो प्रचंड मेरू पर्वत सोन्याचा असून त्याची रुंदी चौऱ्याऐंशी हजार क्रोस असल्याने त्याचा पृथ्वीला आधार आहे. ॥५॥

उंच तरी मर्यादेगळा । भूमीमधें सहस्र सोळा । तया भोवता वेष्टित पाळा । लोकालोक पर्वताचा ॥६॥

त्याची उंची मोजणे शक्य नसून तो सोळा हजार क्रोस खोल आहे. लोक व अलोक या दोन पर्वतांच्या त्याला तटबंधा असून त्या त्याला ढळू देत नाहीत. ॥६॥

तया ऐलिकडे हिमाचळ । जेथें पांडव गळाले सकळ । धर्म आणि तमाळनीळ । पुढें गेले ॥७॥

ज्यावरून चालताना पांडवांचे देह पडले तो हिमालय, त्याच्या अलीकडे आहे. धर्मराज व श्रीकृष्ण मात्र पुढे गेले. ॥७॥

जेथें जावया मार्ग नाही । मार्गी पसरले माहा अही । सितसुखें सुखावले तें हि । पर्वतरूप भासती ॥८॥

पुढे सामान्यांना जाता येत नाही. कारण त्या मार्गावर थंड जागा पाहून पर्वताएवढे सर्प सुखाने पडलेले असतात. ॥८॥

तया ऐलिकडे सेवटीं जाण । बद्रिकाश्रम बद्रिनारायण । तेथें माहां तापसी निर्वाण । देहत्यागार्थ जाती ॥९॥

हिमालयाच्या अगदी कुशीत बद्रीनारायणाचा बद्रिकाश्रम असून तेथे महान तपस्वी देह सोडण्यासाठी जातात. देह पडेपर्यंत तेथेच राहतात. ॥१॥

तया ऐलिकडे बद्रिकेदार । पाहोन येती लाहानथोर । ऐसा हा अवघा विस्तार । मेरुपर्वताचा ॥१०॥

त्याचे अलीकडे केदारनाथ क्षेत्र असून लहानमोठे लोक त्याचे दर्शन घेऊन येतात. असा हा मेरु पर्वताचाच सर्व विस्तार आहे. ॥१०॥

तया मेरुपर्वतापाठारीं । तीन श्रृंगें विषमहारी । परिवारें राहिले तयावरी । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥११॥

मेरु पर्वताच्या पठारावर कमी-जास्त उंचीची तीन शिखरे असून त्यावर ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश आपल्या परिवारासह वास्तव्य करितात. ॥११॥

ब्रह्मश्रृंग तो पर्वताचा । विष्णुश्रृंग तो मर्गजाचा । शिवश्रृंग तो स्फटिकाचा । कैलास नाम त्यांचें ॥१२॥

ब्रह्मदेवाचे शिखर सोन्याचे, विष्णूचे पाचूंचे व शंकराचे स्फटिकाचे आहे. तोच कैलास. ॥१२॥

वैकुंठ नाम विष्णुश्रृंगाचें । सत्यलोक नाम ब्रह्मश्रृंगाचें । अमरावती इंद्राचें । स्थळ खालतें ॥१३॥

विष्णुशिखर म्हणजे वैकुंठ. ब्रह्मदेवाचे शिखर हाच सत्यलोक व त्याखाली इंद्राची अमरावती आहे. ॥१३॥

तेथें गण गंधर्व लोकपाल । तेतिसकोटी देव सकळ । चौदा लोक सुवर्णाचळ । वेष्टित राहिले ॥१४॥

तेथे गण, गंधर्व, लोकपाल, तेहेतीस देवांच्या कोटी, चौदा भुवने त्या मेरूच्या अवतीभवती आहेत. ॥१४॥

तेथें कामधेनूचीं खिलारें । कल्पतरूची बनें अपारें । अमृताचीं सरोवरें । ठाईं ठाईं उचंबळतीं ॥१५॥

स्वर्गामध्ये कामधेनूचे कळप, कल्पतरूची घनदाट जंगले व लाटावर लाटा उसळणारी अमृताची सरोवरे आहेत. ॥१५॥

तेथें उदंड चिंतामणी । हिरे परिसांचियां खाणी । तेथें सुवर्णमये धरणी । लखलखायमान ॥१६॥

तेथे जागोजागी चिंतामणीच्या राशी, हिरेमाणकांच्या खाणी व जमीन सोन्याप्रमाणे झळकणारी आहे. ॥१६॥

परम रमणीये फांकती किळा । नवरत्नाचिया पाषाणसिळा । तेथे अखंड हरुषवेळा । आनंदमये ॥१७॥

नवरत्नांचे सर्वत्र पाषाण असून त्यांचे मनोहारी तेज सर्वत्र फाकते, वातावरण सतत हर्षोत्फुल्ल असते. ॥१७॥

तेथें अमृताचीं भोजनें । दिव्य गंधें दिव्य सुमनें । अष्ट नायका गंधर्वगायनें । निरंतर ॥१८॥

तेथे जेवणात अमृत, दिव्य गंध, सुंदर सुगंधी फुले, रंभादी आठ अप्सरांचा नाच आणि गंधर्वगायन इत्यादी थाट सतत असतो. ॥१८॥

तेथें तारुण्य वोसरेना । रोगव्याधीहि असेना । वृथाप्य आणी मरण येना । कदाकाळीं ॥१९॥

सर्व स्वर्गवासीयांचे तारुण्य चिरकाल टिकते, रोग-व्याधी नसतात व वृद्धत्व व मरण कधीच येत नाही. ॥१९॥

तेथें येकाहूनि येक सुंदर । तेथें येकाहूनि येक चतुर । धीर उदार आणी शूर । मयदिवेगळे ॥२०॥

सर्व व्यक्ती एकापेक्षा एक सुंदर, चतुर, धैर्यशील, उदार व अत्यंत शूर असतात. ॥२०॥

तेथें दिव्यदेह ज्योतिरुपें । विद्युल्यतेसारिखीं स्वरुपें । तेथें येश कीर्ति प्रतापें । सिमा सांडिली ॥२१॥

त्या सर्वांची शरीरे दिव्य, तेजस्वी, विजेप्रमाणे झळकणारी असून त्यांचे यश, कीर्ती व प्रताप अमर्याद असतात. ॥२१॥

ऐसें तें स्वर्गभुवन । सकळ देवांचें वस्तें स्थान । तया स्थळांचें महिमान । बोलिजे तितुकें थोडें ॥२२॥

असा हा स्वर्ग सर्व देवांचे निवासस्थान असून त्याचे माहात्म्य सांगावे तेवढे थोडे आहे. ॥२२॥

येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते देवलोकीं राहावें । स्वलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥२३॥

पृथ्वीवर ज्या देवाचे भजन करावे त्यानुसार मृत्यूनंतर त्या देवाच्या लोकी जावे हीच सलोकता मुक्ती. ॥२३॥
लोकीं राहावें ते स्वलोकता । समीप असावें ते समीपता । स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता । तिसरी मुक्ती ॥२४॥

त्या लोकात राहणे ही सलोकता, जवळ असणे म्हणजे समीपता व तेच रूप मिळणे ही सरूपता. ॥२४॥
देवस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाहीं । स्वरूपतेचें लक्षण पाहीं । ऐसें असे ॥२५॥

देवाचे तसेच रूप मिळते खरे, पण श्रीवत्स, कौस्तुभ व लक्ष्मी यांचा लाभ होत नाही. हीच ती सरूपता मुक्ती होय. ॥२५॥

सुकृत आहे तो भोगिती । सुकृत सरतांच ढकलून देती । आपण देव ते असती । जैसे तैसे ॥२६॥

पुण्य असेपर्यंत देवलोकांत ठेवून घेतात. ते संपताच देव त्याला ढकलून देऊन स्वतः मात्र तेथेच राहतात. ॥२६॥
म्हणोनि तिनी मुक्ति नासिवंत । सायोज्यमुक्ति ते शाश्वत । तेहि निरोपिजेल सावचित्त । ऐक आतां ॥२७॥

म्हणून तीन मुक्ती अनित्य असून सायुज्यता तेवढी नित्य आहे. तिचे वर्णन लक्षपूर्वक ऐक. ॥२७॥
ब्रह्मांड नासेल कल्पांतीं । पर्वतासहित जळेल क्षिती । तेव्हां अवघेच देव जाती । मां मुक्ति कैंच्या तेथें ॥२८॥

कल्प संपला की ब्रह्मांड नष्ट होते. मेरूसारख्या पर्वतांसह पृथ्वी जळून खाक होईल. सर्व देव नष्ट होतात. त्यांचे लोकही नष्ट झाल्यावर त्यांच्या लोकांत मुक्तीला काय अर्थ आहे? ॥२८॥

तेव्हां निर्गुण परमात्मा निश्चळ । निर्गुण भक्ति तेहि अचळ । सायोज्यमुक्ती ते केवळ । जाणिजे ऐसी ॥२९॥

परंतु ब्रह्म मात्र निर्गुण, नित्य असून तेच झालेला सायुज्यमुक्तीला पावतो म्हणून निर्गुण ब्रह्मानुभव आल्यावरची सायुज्यमुक्तीच नित्य आहे हे लक्षात घ्यावे. ॥२९॥

निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होये सायोज्यता । सायोज्यता म्हणिजे स्वरूपता । निर्गुण भक्ती ॥३०॥

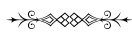
निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी अनन्य असणे म्हणजेच सायोज्यता. स्वरूपात विलीन होणे म्हणजे सायोज्यता. हीच निर्गुण भक्ती होय. ॥३०॥

सगुण भक्ति ते चळें । निर्गुण भक्ति ते न चळें । हें आवघें प्रांजळ कळे । सद्गुरु केलियां ॥३१॥

सगुणाची उपासना अनित्य असते. 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' हा अनुभव आला की त्याने होणारा मोक्ष नित्य असतो. श्रीगुरुंचा अनुग्रह घेतलेल्यांनाच याचे रहस्य कळते. ॥३१॥

(कर्म व उपासना यांचे महत्त्व अपार असले तरी जीवन्मुक्ती मात्र 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे'असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्याशिवाय मिळत नाही हा उपनिषदांचा ठाम सिद्धान्त येथे समर्थानी सांगितला आहे. जीवन्मुक्तीनंतरही आवडीनुसार कोणी महात्मे उपासना करीत राहतील. ती ज्ञानोत्तर भक्ती होय)

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मुक्तिचतुष्टयनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मुक्तिचतुष्टय' नावाचा दहावा समास समाप्त.
—दशक चवथा समाप्त—**



दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास पहिला : गुरुनिश्चय

॥ श्रीराम समर्थ ॥

‘मननात् त्रायते इति मन्त्रः’- ‘विचार केला असता तरून जाण्याची सामग्री पुरवितो तो मंत्र’ अशी व्याख्या लक्षात घेऊन या दशकाचा अभ्यास करणे इष्ट आहे. उदा. पहिला समास गुरुनिश्चयाचा आहे. श्रीगुरू हे तत्त्व, व्यक्ती, कृपेची अनिवार्यता, तिचे स्वरूप इ. विचार येथे अभिप्रेत आहे.

जय जय जी सद्गुरु पूर्णकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा । अनुर्वाच्य तुमचा महिमा । वर्णिला नवचे ॥१॥

हे वासनाक्षय झालेल्या श्रीगुरो, आपला जयजयकार असो. उत्तम पुरुष, (गीता.अ. १५), व आत्माराम (कूटस्थ चैतन्य) याही नावाने आपण ओळखले जाता. आपले माहात्म्य अगाध असून त्याचे वर्णन करणे शक्य नाही. ॥१॥

जें वेदांस सांकडे । जें शब्दांसि कानडे । तें सत्शिष्यास रोकडे । अलभ्य लाभे ॥२॥

ज्या ब्रह्माविषयी प्रत्यक्ष बोलण्याची वेळ आली तर वेदांनाही अडचण पडते, शब्द एका मर्यादेपलीकडे ज्याविषयी काही सांगू शकत नाहीत ते शिष्यांना आपल्यामुळे किंवा आपल्या रूपाने प्रत्यक्ष अनुभवाला येते. ॥२॥

जें योगियांचें निजवर्म । जें शंकराचें निजधाम । जें विश्रांतीचें निजविश्राम । परम गुह्य अगाध ॥३॥

जे योग्यांचे स्वरूप, भ.शंकराचे अधिष्ठान व विश्रांतीलाही विश्रांती मिळण्याचे अत्यंत गूढ व गुप्त ठिकाण आहे. (राजगुह्य-गीता. गूढमनुप्रविष्ट-कठ उप.) शांतीची शांती, विश्रांतीची विश्रांती इ. शब्दयोजनांत काव्यात्मकतेबरोबरच तत्त्वज्ञानही आहे. गाढ झोपेत खरी विश्रांती मिळते. पण ही विश्रांती जीव आत्मरूप झाल्यामुळे (संप्रसाद-मांडूक्य) मिळते. म्हणून आत्मा विश्रांतीची विश्रान्ती होय. ॥३॥

तें ब्रह्म तुमचेनि योगें । स्वयें आपणचि होईजे आंगें । दुर्घट संसाराचेनि पांगें । पांगिजेना सर्वथा ॥४॥

आपल्या अनुग्रहाने ‘ते ब्रह्म मी आहे’ असा अनुभव येतो. दुस्तर संसाराच्या बंधनात तो शिष्य अडकून पडत नाही. ॥४॥

आतां स्वामिचेनी लडिवाळपणें । गुरुशिष्यांचीं लक्षणें । सांगिजेती तेणें प्रमाणें । मुमुक्षें शरण जावें ॥५॥

मी माझ्या श्रीगुरूंचा लाडका शिष्य असण्याच्या बळावर आता श्रीगुरू व शिष्य यांची लक्षणे सांगेन. ती लक्षात घेऊन मोक्षाची इच्छा असणाऱ्याने श्रीगुरूंना शरण जावे. ॥५॥

गुरु तों सकळांसी ब्राह्मण । जन्हीं तो जाला क्रियाहीन । तरी तयासीच शरण । अनन्यभावे असार्वे ॥६॥

श्रीगुरुत्व हे तर (गीता.अ.१८ प्रमाणे असणाऱ्या) ब्राह्मण वर्णासाठीच नियुक्त आहे. जीवन्मुक्तस्थितीत त्यांनी कर्मकांडाचा त्याग केलेला असला तरी त्यांनाच अनन्यभावाने शरण जावे. ॥६॥

अहो या ब्राह्मणाकारणें । आवतार घेतला नारायेणें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरवणें । तेथें इतर ते किती ॥७॥

ऋषींच्या यज्ञांचा नाश करणाऱ्या राक्षसांचा नाश करण्यासाठी विष्णूने रामाचा अवतार घेतला. तीन देवांत श्रेष्ठ

कोण याची परीक्षा पाहण्यासाठी भृगूने छातीवर मारलेली लाथसुद्धा श्रीविष्णूने भूषण म्हणून त्याची खूण जपून ठेवली. मग इतर देव त्यांना मानतील यात काय आश्चर्य! ॥७॥

ब्राह्मणवचनें प्रमाण । होती शूद्रांचे ब्राह्मण । धातुपाषाणीं देवपण । ब्राह्मणाचेनि मंत्रें ॥८॥

जन्माने प्रत्येक माणूस शूद्र असतो. ब्राह्मणाने उपनयन संस्कार केल्यानंतर त्याचा विप्र होतो. पुरोहितांनी प्राणप्रतिष्ठा केल्यावर पाषाणाच्या मूर्तीला देव म्हणतात. ॥८॥

मुंजीबंधनें विरहित । तो शूद्रचि निभ्रांत । द्विजन्मी म्हणोनि सतंत । द्विज ऐसें नाम त्याचें ॥९॥

ज्याची मुंज झालेली नाही तो शास्त्रदृष्ट्या शूद्रच असतो. मौंजीबंधनानंतर जणू त्याचा दुसरा जन्म होतो. म्हणून त्याला द्विज म्हणतात. ॥९॥

सकळांसि पूज्य ब्राह्मण । हे मुख्य वेदाज्ञा प्रमाण । वेदविरहित तें अप्रमाण । अप्रिये भगवंता ॥१०॥

विवाहादी वैदिक कर्मे करणारे पवित्र ब्राह्मण सर्वानाच पूजनीय असतात, असे वेद म्हणतात. वेदबाह्य गोष्टी त्याज्य असून भगवंतालाही त्या रुचत नाहीत. ॥१०॥

ब्राह्मणीं योग याग व्रतें दानें । ब्राह्मणी सकळ तीर्थाटणें । कर्ममार्ग ब्राह्मणाविणें । होणार नाहीं ॥११॥

योग, यज्ञ, व्रते, दाने, तीर्थयात्रा इत्यादी कर्मकांड वैदिकांनी सांगितलेल्या विधीप्रमाणेच होते. ॥११॥

ब्राह्मण वेद मूर्तिमंत । ब्राह्मण तोचि भगवंत । पूर्ण होती मनोरथ । विप्रवाक्येंकरूनी ॥१२॥

वेद मुखोद्गत करून सांभाळणारे वैदिक जणू वेदमूर्तीच होत. ईश्वरप्रणीत वेद जतन करणारे वैदिक जणू ईश्वरच असतात. विप्रांनी म्हटलेल्या मंत्रामुळे यजमानाच्या कामना पूर्ण होतात. ॥१२॥

ब्राह्मणपूजनें शुद्ध वृत्ती । होऊन, जडे भगवंतीं । ब्राह्मणतीर्थें उत्तम गती । पावती प्राणी ॥१३॥

पवित्र ब्राह्मणांच्या पूजनाने मन शुद्ध होते. ते मन उपासनेकडे वळते. त्यांच्या उपदेशरूप तीर्थांने माणसाला मोक्ष मिळतो. ॥१३॥

लक्षभोजनीं पूज्य ब्राह्मण । आन यातिसी पुसे कोण । तरी भगवंतासि भाव प्रमाण । येरा चाड नाहीं ॥१४॥

कोणी लक्षभोजन घातले तर त्याच्या उद्यापनासाठी ब्राह्मण लागतात. इतर जातींना त्यासाठी कोणी बोलवीत नाहीत. पण भगवंत मात्र भावाचा भुकेला असतो. त्याला जातीशी काहीच कर्तव्य नसते. तो समदृष्टी आहे. ॥१४॥

असो ब्राह्मण सुरवर वंदिती । तेथें मानव बापुडें किती । जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंद्य ॥१५॥

एकूण देवसुद्धा ब्राह्मणांना नमस्कार करतात. मग माणूस त्यांना मान देईल यात नवल कोणते? वैदिकी करणाऱ्या पुरोहिताला इतर काही अक्कल नसली तरी वैदिकीपुरता तो सर्वानाच वंदनीय असतो. ॥१५॥

अंत्येज शब्दज्ञाता बरवा । परी तो नेऊन काये करावा । ब्राह्मणासन्निध पुजावा । हें तों न घडे कीं ॥१६॥

कोणा शूद्राला वेदान्ताचे परोक्षज्ञान असले तरी यज्ञादी कर्मकांडासाठी त्याचा काहीच उपयोग नाही. तो याज्ञिकांच्या पंगतीला पूजनीय होत नाही. ॥१६॥

जें जनावेगळें केलें । ते वेदें अद्वेरिले । म्हणोनि तयासी नाम ठेविलें । पाषांडमत ॥१७॥

कोणी बंडखोरी करून तसे केले तरी ते वेदांना मान्य नसते. म्हणून त्यांना पाखंडी म्हणतात. ॥१७॥

असो जे हरिहरदास । तयास ब्राह्मणीं विस्वास । ब्राह्मणभजनें बहुतांस । पावन केलें ॥१८॥

श्रीविष्णू किंवा भ.शंकरांच्या भक्तांची उपासनेच्या विधीसाठी पुरोहितांवर श्रद्धा असते. त्यांनी सांगितलेल्या विधीनुसार उपासना केलेले अनेक जण पावन झाले. ॥१८॥

ब्राह्मणें पाविजे देवाधिदेवा । तरी किमर्थ सद्गुरु करावा । ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा । सद्गुरुविण नाही ॥१९॥

ब्राह्मणांवरील श्रद्धेने देव प्रसन्न होत असेल तर सद्गुरूंची गरजच काय असे कोणी म्हणेल. पण एक नक्की की 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येणार नाही. आपलेच गमावलेले स्वरूप पुन्हा मिळणार नाही. ॥१९॥

स्वधर्मकर्मी पूज्य ब्राह्मण । परी ज्ञान नव्हे सद्गुरुविण । ब्रह्मज्ञान नस्तां सीण । जन्ममृत्यु चुकेना ॥२०॥

कर्मकांडातील कर्मे करण्यापुरते पुरोहित वंदनीय आहेत. पण जीवब्रह्मैक्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान मात्र सद्गुरूंच्या अनुग्रहाशिवाय होणार नाही. या ज्ञानावाचून कर्मकांड हा नुसता शीण आहे. त्याने जन्ममरणातून सुटका होणार नाही. ॥२०॥

सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं । अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहातचि गेले ॥२१॥

'मी ब्रह्म आहे' असा स्वरूपानुभव श्रीगुरूंच्या कृपेशिवाय येणे अगदी अशक्य आहे. तो न आलेले जीव जन्ममरणाच्या प्रवाहात वाहत राहतात. ॥२१॥

ज्ञानविरहित जें जें केलें । तें तें जन्मासि मूळ जालें । म्हणौनि सद्गुरुचीं पाऊलें । सुदृढ धरावीं ॥२२॥

ब्रह्मज्ञान न होता जे जे कर्म उपासनादी करावे त्याने जन्ममरण चुकत नाहीत. म्हणून श्रीगुरूंना अत्यंत निष्ठापूर्वक शरण जावे. ॥२२॥

जयास वाटे देव पाहावा । तेणें सत्संग धरावा । सत्संगेंविण देवाधिदेवा । पाविजेत नाहीं ॥२३॥

ज्याला आत्मदेवाचा साक्षात्कार (तोच स्वतः होणे) हवा आहे त्याने श्रीगुरूंची सेवापूर्वक संगत करावी. त्याशिवाय देवांचा देव असलेले ब्रह्म अनुभवाला येत नाही. ॥२३॥

नाना साधनें बापुडीं । सद्गुरुविण करिती वेडीं । गुरुकृपेविण कुडकुडीं । वेर्थचि होती ॥२४॥

नाम, योग, ध्यानादी अनेक बिचारी साधने श्रीगुरूंच्या मुखातून आल्याशिवाय केवळ कष्टच देतात. गुरुकृपेवाचून त्या साधनांची केलेली खुडबुड वाया जाते. ॥२४॥

(पुढील नऊ ओव्यांत साधनांची यादी दिली आहे)

कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें । गोरान्जनें धूम्रपानें । साधिती पंचाग्नी ॥२५॥

हरिकथा पुराणश्रवण । आदरें करिती निरूपण । सर्व तीर्थे परम कठिण । फिरती प्राणी ॥२६॥

झळफळित देवतार्चनें । स्नानें संध्या दर्भासनें । टिळे माळा गोपीचंदने । ठसे श्रीमुद्रांचे ॥२७॥

अर्घ्यपात्रें संपुष्ट गोकर्णे । मंत्रयंत्रांची तांब्रपर्णे । नाना प्रकारांचीं उपकर्णे । साहित्यशोभा ॥२८॥

घंटा घणघणा वाजती । स्तोत्रें स्तवनें आणि स्तुती । आसनें मुद्रा ध्यानें करिती । प्रदक्षणा नमस्कार ॥२९॥

पंचायेतन पूजा केली । मृत्तिकेची लिंगे लाखोली । बेले नारिकेळें भरिली । संपूर्ण सांग पूजा ॥३०॥

उपोषणें निष्ठा नेम । परम सायासी केलें कर्म । फळचि पावती, वर्म । चुकले प्राणी ॥३१॥

येज्ञादिकें कर्मे केलीं । हृदई फळाशा कल्पिली । आपले इच्छेनें घेतली । सूति जन्माची ॥३२॥

करुनि नाना सायास । केला चौदा विद्यांचा अभ्यास । रिद्धिसिद्धि सावकास । वोळल्या जरी ॥३३॥

कार्तिक व माघस्नान, व्रते, उद्यापने, दाने, अंगदाह, धूर खाणे, चारी बाजूंनी अग्नी पेटवून उन्हात बसणे, हरिकथा व पुराण ऐकणे व सांगणे, अवघड तीर्थयात्रा करणे, थाटाने पूजा करणे, स्नान, संध्या, दर्भासनावर बसणे, टिळे, माळा गोपीचंदन, मुद्रा उठविणे, ओंजळीसारखी किंवा गोकर्णासारखी अर्घ्यपात्रे, मंत्रजप, तांब्याच्या पत्र्यावरील यंत्रे, शोभिवन्त पूजासाहित्य, घंटा, स्तोत्रे, स्तवने, आरत्या, आसने, मुद्रा, ध्यान, प्रदक्षिणा, नमस्कार, शाळिग्राम,

गणपती, देवी, शंकर, सूर्य अशी पंचायतन पूजा, मातीची लक्ष शिवलिङ्गे करणे, बेल व नारळाने पूजा, यथासांग पूजा, उपास, नित्यनेम, यज्ञादी कष्टकारक कर्माने स्वर्गादी फळ मिळते पण आत्मज्ञानाचे वर्म चुकते. जो यज्ञादी कर्मे फळाच्या अपेक्षेने करतो तो स्वतः आपल्या जन्ममरणांची व्यवस्था करून ठेवतो. कोणी अनेक कष्ट करून चौदा विद्या आत्मसात केल्या, योगसाधनेने सिद्धी मिळाल्या तरी— ॥२५-३३॥

तरी सद्गुरुकृपे विरहित । सर्वथा न घडे स्वहित । येमपुरीचा अनर्थ । चुकेना येणें ॥ ३४ ॥

श्रीगुरुकृपेशिवाय आत्मज्ञानरूप स्वहित होत नाही व यमयातना चुकत नाहीत. ॥३४॥

जंव नाहीं ज्ञानप्राप्ती । तव चुकेना यातायाती । गुरुकृपेविण अधोगती । गर्भवास चुकेना ॥ ३५ ॥

जोपर्यन्त जीव आत्मा आहे व आत्मा ब्रह्म आहे असे संदेहरहित ज्ञान होत नाही तोपर्यंत पुनर्जन्मांचे फेरे चुकत नाहीत. गुरुकृपेशिवाय गर्भवासांची अधोगती चुकत नाही. ॥३५॥

ध्यान धारणा मुद्रा आसन । भक्ती भाव आणी भजन । सकळहि फोल, ब्रह्मज्ञान । जव तें प्राप्त नाहीं ॥ ३६ ॥

ध्यान, धारणा, मुद्रा, आसन, भावपूर्ण भक्ती व भजन हे सर्व ब्रह्मज्ञानावाचून व्यर्थ होय. ॥३६॥

सद्गुरुकृपा न जोडे । आणी भलतीच कडे वावडे । जैसें आंधळें चाचरोन पडे । गारीं आणि गडधरां ॥ ३७ ॥

आंधळा जसा एकटा चालू लागला की शेणाच्या गारीत किंवा खड्ड्यात पडतो त्याप्रमाणे एकटा प्रामाणिक साधकसुद्धा श्रीगुरूंच्या कृपेच्या अभावी भलत्याच दिशेला जातो. ॥३७॥

जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान । तैसें सद्गुरुवचनें ज्ञान— । प्रकाश होये ॥ ३८ ॥

असे म्हणतात की डोळ्यांत विशिष्ट अंजन घातले तर भूमिगत धन दिसते त्याप्रमाणे श्रीगुरूंच्या मुखातून ऐकलेल्या महावाक्याने शिष्याला ज्ञानाचा प्रकाश दिसतो. ॥३८॥

सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ । सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ३९ ॥

श्रीगुरूंच्या अनुग्रहावाचून जन्म फुकट जातो. नाना दुःखे भोगावी लागतात. तळमळ जात नाही. ॥३९॥

सद्गुरुचेनि अभयंकरें । प्रगट होईजे ईश्वरें । संसारदुःखें अपारें । नासोन जाती ॥ ४० ॥

श्रीगुरूंच्या अभयवचनाने ईश्वरसुद्धा प्रगट होऊन संसारातील दुःखांना दुःखांचे स्वरूपच राहत नाही. ॥४०॥

मागें जाले थोर थोर । संत महंत मुनेश्वर । त्यांस हि ज्ञानविज्ञानविचार । सद्गुरुचेनी ॥ ४१ ॥

आतापर्यन्त अनेक मोठे मोठे संत, महंत व मुनी होऊन गेले. त्यांनासुद्धा त्यांच्या श्रीगुरूंकडूनच ज्ञान व विज्ञानाचा उपदेश लाभला. ॥४१॥

श्रीरामकृष्ण आदिकरूनी । अति तत्पर गुरुभजनीं । सिद्ध साधु आणी संतजनीं । गुरुदास्य केलें ॥ ४२ ॥

श्रीराम व श्रीकृष्णानेही वसिष्ठ व सांदीपनींचे शिष्यत्व व दास्यत्व केले. अनेक सिद्ध, साधू व संतांनी श्रीगुरूंची सेवा केली. ॥४२॥

सकळ सृष्टीचे चाळक । हरिहरब्रह्मादिक । तेहि सद्गुरुपदीं रंक । महत्त्वा न चढेती ॥ ४३ ॥

पृथ्वीची उत्पत्ती, स्थिती व लय करणाऱ्या ब्रह्मा, विष्णू व शंकरांनाही श्रीगुरूंच्या मानाने कनिष्ठत्व असून त्यांना ते (गुरुपदाचे) महत्त्व नाही. ॥४३॥

असो जयासि मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा । सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांती न घडे ॥ ४४ ॥

आता हे सांगणे पुरे. ज्याला मोक्ष हवा आहे त्याने श्रीगुरूंचा अनुग्रह घ्यावा. गुरुकृपेवाचून मोक्ष ही गोष्ट

कल्पांतीसुद्धा घडणार नाही. ॥४४॥

आतां सद्गुरु ते कैसे । नव्हेति इतरां गुरु ऐसे । जयांचे कृपेनें प्रकाशे । शुद्ध ज्ञान ॥४५॥

आता ते श्रीगुरु कसे असतात? तर इतर लौकिक गुरुंसारखे नसतात. परात्पर गुरुंच्या कृपेने शुद्ध ज्ञानाचा प्रकाश पडतो. ॥४५॥

त्या सद्गुरुची वोळखण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे श्रोतीं श्रवण । अनुक्रमें करावें ॥४६॥

अशा सद्गुरुंची पुढील समासात ओळख करून घेऊ. श्रोत्यांनी यथाक्रम ती ऐकावी. ॥४६॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'गुरुनिश्चयनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'गुरुनिश्चय' नावाचा पहिला समास समाप्त**

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास दुसरा : गुरुलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

जे करामती दाखविती । ते हि गुरु म्हणजेती । परंतु सदगुरु नव्हेती । मोक्षदाते ॥१॥

चमत्कार करून दाखविणाऱ्यांना गुरु म्हणून फार मोठी मान्यता मिळते. परंतु ते शिष्याला मुक्त करू शकत नाहीत. (हातचलाखीला चमत्कार समजणाऱ्या भोळ्यांची संख्या प्रचंड आहे) ॥१॥

सभामोहन भुररीं चेटके । साबरमंत्र कौटालें अनेके । नाना चमत्कार कौतुके । असंभाव्य सांगती ॥२॥

समुदायाला शब्द, नाट्य, नजर, व्यक्तिमत्त्व इत्यादिकांनी भारून टाकणारे, भुरळ पाडणारे, चेटुक करणारे, शाबरी मंत्रांच्या गूढतेने स्तंभित करणारे इ. कुटिल गुरूसंबंधी लोक अनेक चमत्कार सांगतात. ॥२॥

सांगती औषधीप्रयोग । कां सुर्वणधातूचा मार्ग । दृष्टीबंधनें लागवेग । अभिळाषाचा ॥३॥

गावठी औषधे सांगणे, लोखंडाचे सोने करण्याचे तंत्र, नजरबंदी इत्यादी प्रकारे लोकांना स्वार्थ साधण्याचे उपाय सांगतात. ॥३॥

साहित संगीत रागज्ञान । गीत नृत्य तान मान । नाना वाद्यें सिकविती जन । ते हि येक गुरु ॥४॥

साहित्य, संगीत, मालकंसादी राग, गीत, नृत्य, ताल, सूर वाद्ये शिकण्यासाठीही गुरु लागतात. ॥४॥

विद्या सिकविती पंचाक्षरी । ताडेतोडे नानापरी । कां पोट भरे जयावरी । ते विद्या सिकविती ॥५॥

पिशाच्चे काढण्याची विद्या, तोडगे इ. सांगून पोट भरण्याची विद्या शिकविणारे गुरु असतात. ॥५॥

जे यातीचा जो व्यापार । सिकविती भरावया उदर । ते हि गुरु परी साचार । सदगुरु नव्हेती ॥६॥

ज्याला त्याला ज्याचा त्याचा उद्योग शिकवून पोट भरावयास शिकविणारेसुद्धा गुरूच. पण ते सदगुरु नाहीत. ॥६॥

आपली माता आणी पिता । ते हि गुरुचि तत्वतां । परी पैलपार पावविता । तो सदगुरु वेगळा ॥७॥

आई व वडिलांनाही गुरु म्हणतात. परंतु त्यांना मुलांना जन्ममरणाचे पलीकडे नेता येत नाही. जन्ममरणाचे पलीकडे नेणारे सदगुरु वेगळेच असतात. ॥७॥

गाईत्रीमंत्राचा उचारु । सांगे तो साचार कुळगुरु । परी ज्ञानेविण पैलपारु । पाविजेत नाहीं ॥८॥

कुळगुरु गायत्री मंत्राची संथा देतात. परंतु ब्रह्मज्ञानाशिवाय भवसमुद्र पार करता येत नाही. ॥८॥

जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी । अज्ञानअंधारे निरसी । जीवात्मयां परमात्मयांसी । ऐक्यता करी ॥९॥

जो ब्रह्मज्ञानाचा अवांतर वाक्य व महावाक्य यांचे साह्याने उपदेश करून अविद्येचा अंधार नष्ट करतो व 'जीव व आत्मा एक आहेत' असा अनुभव आणून देतो तोच सदगुरु. ॥९॥

विघडले देव आणी भक्त । जीवशिवपणें द्वैत । तथा देवभक्तां येकांत । करी तो सदगुरु ॥१०॥

मूळतः एक असलेले भक्तरूप जीव व देवरूप आत्मा यांचे अज्ञानामुळे विघटन झाल्यासारखे वाटते व द्वैत निर्माण होते. त्यांचे पुन्हा ऐक्य साधून देणारा तो सदगुरु. ॥१०॥

भव्यव्याघ्रें घालून उडी । गोवत्सास तडातोडी । केली देखोनि सीघ्र सोडी । तो सदगुरु जाणावा ॥११॥

गायरूप ब्रह्म व वत्सरूप जीव यांचेवर 'प्रपंच सत्य आहे' हा भ्रमरूप वाघ हल्ला करून त्यांची ताटातूट करतो. त्यांचे त्वरेने ऐक्य करून देणारा सद्गुरू होय. ॥११॥

प्राणी मायाजाळीं पडिलें । संसारदुःखें दुःखवलें । ऐसें जेणें मुक्त केलें । तो सद्गुरु जाणावा ॥१२॥

जीव मायेच्या जाळ्यात अडकून संसारातील विविध तापांनी दुःखी होतात. त्यांना त्यांतून सोडवितो तो सद्गुरू. ॥१२॥

वासनानदीमाहांपुरीं । प्राणी बुडतां ग्लांती करी । तेथें उडीं घालूनि तारी । तो सद्गुरु जाणावा ॥१३॥

ज्या वासनेमुळे जन्म घ्यावा लागतो त्या वासनारूप नदीच्या महापुरात बुडून दीन होऊन गटांगळ्या खाणाऱ्याला पुरात उडी घेऊन तारतो तोच सद्गुरू जाणावा. ॥१३॥

गर्भवास अति सांकडी । इच्छाबंधनाची बेडी । ज्ञान देऊन सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु स्वामी ॥१४॥

गर्भाशयात राहणे अतिशय त्रासदायक असते. जन्मानंतर अनेक कामनांच्या बंधनात जीव अडकतो. त्यांना आत्मज्ञानाने मुक्त करतो तो सद्गुरू. ॥१४॥

फोडूनि शब्दाचें अंतर । वस्तु दाखवि निजसार । तोचि गुरु माहेर । अनाथांचें ॥१५॥

'तत्त्वमसि' सारख्या महावाक्यांचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ सांगून प्रत्येकाच्या 'अहं' मागे अधिष्ठान रूपाने असलेला आत्मा अनुभवाला आणून देणाराच सद्गुरू होय. आत्मनाथाला विसरल्याने अनाथ झालेल्यांना तो सनाथ करतो. ॥१५॥

जीव येकदेसी बापुडें । तयास ब्रह्म चि करी रोकडें । फेडी संसारसांकडें । वचनमात्रें ॥१६॥

जीव संकुचित किंवा एकदेशी म्हणजे केवळ देहभर व्यापून राहतो. म्हणून तो दैन्यवाणा होतो. श्रीगुरू त्याला अनंत, अपार, व्यापक ब्रह्मच करतात. महावाक्याच्या उपदेशाने त्याला संसार सागराच्या संकटातून सोडवितात. ॥१६॥

जें वेदांचे अभ्यांतरीं । तें काढून अपत्यापरी । शिष्य श्रवणीं कवळ भरी । उद्गारवचनें ॥१७॥

मोक्षाचे तत्त्वज्ञान हा वेदांचा गाभा आहे. तो एखाद्या लहान मुलाला घास भरवावा त्याप्रमाणे शिष्याच्या कानांत शब्दरूपाने घालतात. ॥१७॥

वेद शास्त्र माहानुभाव । पाहातां येकचि अनुभव । तोचि येक गुरुराव । ऐक्यरूपें ॥१८॥

वेदान्तशास्त्राच्या मोक्षसाधक तत्त्वज्ञानाचा जीवन्मुक्तांना मुक्तरूपाने प्रत्यक्ष अनुभव असतो. या दोन्हीतील अंतर सद्गुरू शिष्याला अद्वैताचा अनुभव देऊन तोडून टाकतात. शिष्य तोच अनुभव घेतात. तत्त्वज्ञान व प्रत्यक्ष मोक्ष यांत अंतर राहत नाही. ॥१८॥

संदेह निःशेष जाळी । स्वधर्म आदरें प्रतिपाळी । वेदविरहित टवाळी । करूच नेणे ॥१९॥

श्रीगुरू शिष्याला वेळोवेळी येणारी प्रत्येक शंका पूर्णपणे दूर करतात. व्यवहार, धर्म, तत्त्वज्ञान व साधना या सर्व बाबतीत शंका येऊ शकतात. आपल्या वर्णाश्रमानुसार विहित कर्मे ते करतात. वेदबाह्य वर्तन बेजबाबदारपणाने करीत नाहीत. ॥१९॥

जें जें मन आंगिकारी । तें तें स्वयें मुक्त करी । तो गुरु नव्हे भिकारी । झडे आला ॥२०॥

आपल्या मनात जे जसे येईल तसे मोकळपणे ते कधीच करीत नाहीत. असे नसतील तर त्यांना श्रीगुरू म्हणूच नये. त्यांच्यामुळे पारमार्थिक दारिद्र्य निर्माण होऊन शिष्यांचे शाश्वत हित झडून जाते. ॥२०॥

शिष्यास न लविती साधन । न करविती इंद्रियेंदमन । ऐसे गुरु आडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावें ॥२१॥

ते जर शिष्याने साधन करावे असा आग्रह धरीत नसतील व त्यांना इंद्रियजयाचे धडे देत नसतील तर असे गुरू फुकट मिळाले तरी खुशाल सोडून घावेत. ॥२१॥

जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी । इंद्रियेंदमन प्रतिपादी । तो सद्गुरु जाणावा ॥२२॥

जो श्रोत्रिय असल्यामुळे आत्मविद्या शिकवितो व अविद्या बाधित करून शमदमादिकांचा अभ्यास करून घेतो तोच खरा सद्गुरू. ॥२२॥

येक द्रव्याचे विकिले । येक शिष्याचे आखिले । अति दुराशेनें केले । दीनरूप ॥२३॥

काही तथाकथित गुरूंना सतत पैसे हवे असतात. त्यांचे प्रकल्प कधी संपतच नाहीत. काही शिष्यांच्या ते अधीन राहतात. हे हवे, ते हवेच्या हव्यासाने ते दैन्यवाणे होतात. ॥२३॥

जें जें रुचे शिष्यामनीं । तैसीच करी मनधरणी । ऐसी कामना पापिणी । पडली गळां ॥२४॥

असा गुरू शिष्याला ज्याची गोडी वाटते तसे अनुकूल बोलून त्याची मर्जी सांभाळतो! शिष्याकडून पूर्ण होणाऱ्या अपेक्षांवर नजर ठेवणारी कामनारूप पापिणी त्याच्या गळ्यात पडलेली असते. ॥२४॥

जो गुरु भीडसारु । तो अद्धमाहून अद्धम थोरु । चोरटा भेंद पामरु । द्रव्यभोंदु ॥२५॥

जो गुरू शिष्यांच्या भिडेने त्यांची साधनेतील कुचराई सहन करतो तो अत्यंत अधम होय. शिष्यांकडून होणाऱ्या लाभामुळेच अशी भीड पडत असल्याने तो गुरू चोर, नीच, पामर व भोंदू समजावा. ॥२५॥

जैसा वैद्य दुराचारी । केली सर्वस्वें बोहरी । आणी सेखी भीड करी । घातघेणा ॥२६॥

वैद्याचे जर फक्त पैशावर लक्ष असेल व तो रुग्णाला भरपूर लुबाडून त्याला पथ्य सांगण्याची भीड धरीत असेल तर तो घातकीच समजावा. ॥२६॥

तैसा गुरु नसावा । जेणें अंतर पडे देवा । भीड करूनियां गोवा । घाली बंधनाचा ॥२७॥

गुरू असा नसावा. शिष्याची नाराजी होऊ नये म्हणून त्याची भीड धरून बद्धता दृढ करून ब्रह्मज्ञान न होऊ देणारा नसावा. ॥२७॥

जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणी स्थूळ क्रियेचें साधन । तोचि सद्गुरु निधान । दाखवी डोळां ॥२८॥

ज्या श्रीगुरूंजवळ परिपूर्ण ब्रह्मविद्या, ब्रह्मानुभव व तो घेण्याचे प्रत्यक्ष साधन एवढी सामग्री असते तेच आत्मानुभव देऊ शकतात. ॥२८॥

देखणें दाखविती आदरें । मंत्र फुंकती कर्णद्वारें । इतुकेंच ज्ञान तें पामरें । अंतरलीं भगवंता ॥२९॥

भपकेबाज आश्रम, ऐटबाज पोशाख, थाटाचे आसन, कानांत मंत्र फुंकणे एवढीच सामग्री असणारे श्रीगुरू पामर शिष्याची व देवाची फारकत करतात. ॥२९॥

बाणे तिहींची खूण । तोचि गुरु सुलक्षण । तेंथेंचि रिघावें शरण । अत्यादरें मुमुक्षें ॥३०॥

शब्दज्ञान, ब्रह्मानुभव व दया या तीन गोष्टी जिथे पुरेपूर असतील त्यांनाच मोक्षाची इच्छा असणाऱ्याने अत्यंत आदराने शरण जावे. ॥३०॥

अद्वैत निरूपणें अगाध वक्ता । परी विषई लोलंगता । ऐसिया गुरुचेनि सार्थकता । होणार नाहीं ॥३१॥

अद्वैतवेदान्ताचे निरूपण करण्यात पटाईत पण पंचविषयात आसक्त असेल तर असा गुरू शिष्याला मुक्त करू शकणार नाही. ॥३१॥

जैसा निरूपणसमयो । तैसेंचि मनहि करी वायो । कृतबुद्धीचा जयो । जालाच नाहीं ॥३२॥

आत्मानुभवाचे अभावी स्वतःचा असा कोणताच ठाम निर्णय नसल्याने प्रसंग व श्रोते पाहून पगडी फिरविणारा गुरू

नसावा. बुद्धमत, परमाणुवाद इ. आधुनिकांना बरे वाटणारे विचार सांगून अद्वैताची परंपरा मोडणारा नसावा. ॥३२॥
निरूपणीं सामर्थ्य सिद्धी । श्रवण होतां दुराशा बाधी । नाना चमत्कारें बुद्धी । दंडळूं लागे ॥ ३३ ॥

आपल्या निरूपणात अलौकिक सामर्थ्य, अवाक् करणाऱ्या सिद्धीचे वर्णन करतो व त्यामुळे श्रोत्यांना भलत्याच आशा-आकांक्षांच्या मागे लावतो. चमत्कारांच्या रसभरीत वर्णनामुळे श्रोत्याचे मायानिवृत्तीपूर्वक मोक्षावरील लक्ष उडून जाते. ॥३३॥

पूर्वीं ज्ञाते विरक्त भक्त । तयांसि सादृश्य भगवंत । आणि सामर्थ्यहि अब्धुत । सिद्धीचेनि योगें ॥ ३४ ॥

तो श्रोत्यांच्या मनात असे भरवून देतो की पूर्वीच्या काळी फार मोठे विद्वान, विरक्त व भक्त झाले. ते सामर्थ्याने ईश्वरासमान होते. सिद्धीमुळे त्यांचेजवळ अब्धुत सामर्थ्य होते. ॥३४॥

ऐसें तयांचें सामर्थ्य । आमुचें ज्ञानचि नुसदें वेर्थ । ऐसा सामर्थ्याचा स्वार्थ । अंतरीं वसे ॥ ३५ ॥

त्यांच्या त्या सामर्थ्याच्या तुलनेने आपण ऐकत असलेले शब्दज्ञान अगदीच टाकावू आहे. त्यांच्यासारखे अब्धुत सामर्थ्य मिळविण्यातच पुरुषार्थ आहे. असे विचार मनात सुरू होतात. ॥३५॥

निशेष दुराशा तुटे । तरीच भगवंत भेटे । दुराशा धरिती ते वोखटे । शब्दज्ञाते कामिक ॥ ३६ ॥

वासनाजन्य सर्व कामना संपूर्ण नष्ट झाल्या तरच आत्मज्ञान होते. कामना सांभाळून केवळ शब्दज्ञान सांगणारे खोटे श्रीगुरू निरुपयोगी होत. ॥३६॥

बहुत ज्ञातीं नागवलीं । कामनेनें वेडीं केलीं । कामना इच्छितांच मेलीं । बापुडी मूर्खें ॥ ३७ ॥

आजपर्यंत कामना कवटाळून बसणारे कित्येक पंडित फसले आहेत. ते पढतमूर्ख कामनावेडे होऊन त्यातच मेले. ॥३७॥

निशेष कामनारहित । ऐसा तो विरुळा संत । अवघ्यां वेगळें मत । अक्षै ज्याचें ॥ ३८ ॥

वासनेचा क्षय झालेला एखादाच कोणी खरा संत असतो. जेथे जग जागे असते तेथे तो झोपलेला असतो! ('यस्यां जाग्रति भूतानि' - गीता) ॥३८॥

अक्षै ठेवा सकळांचा । परी पांगडा फिटेना शरीराचा । तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती ॥ ३९ ॥

आत्मा हे सर्वच प्राण्यांचे अविनाशी स्वरूप आहे. परंतु देहतादात्म्यामुळे जीव व ब्रह्म ह्यांच्या ऐक्याचा मार्ग सापडत नाही. देहाचा पिंजरा सोडता येत नाही. ॥३९॥

सिद्धी आणि सामर्थ्य जालें । सामर्थ्ये देहास महत्त्व आलें । तेणें बेंचाड बळकावलें । देहबुद्धीचें ॥ ४० ॥

साधनेमुळे सिद्धीचे सामर्थ्य मिळालेच तर त्यामुळे देहाला अधिकच महत्त्व येऊन आधीच असलेले देहतादात्म्य आणखी बळकट होते. ॥४०॥

सांडूनि अक्षै सुख । सामर्थ्य इच्छिती ते मूर्ख । कामनेसारिखें दुःख । आणीक कांहींच नाहीं ॥ ४१ ॥

अवीट आत्मसुख सोडून सामर्थ्याचे सुख हवे वाटणारे मूर्खच असतात. कारण त्या सामर्थ्याची कामना अनावर असते व ती दुःखरूप असते. त्यासारखे दुसरे दुःख नाही. ॥४१॥

ईश्वरेंविण जे कामना । तेणेंचि गुणें नाना यातना । पावती होती पतना । वरपडे प्राणी ॥ ४२ ॥

आत्मानुभवाशिवाय ज्या ज्या इच्छा कराव्यात त्या अनेक प्रकारे यातना देतात. उथळ विचार करणाऱ्यांचे ह्याच कारणाने पतन होते आणि ते जन्ममरणाच्या फेऱ्यात अडकतात. ॥४२॥

होतां शरीरासी अंत । सामर्थ्य हि निघोन जात । सेखीं अंतरला भगवंत । कामनागुणें ॥ ४३ ॥

कितीही सामर्थ्य मिळाले तरी ते शरीराबरोबर नष्ट होते. खोट्या सामर्थ्याच्या जबर महत्त्वाकांक्षेमुळे आत्मदेव मात्र अंतरतो. ॥४३॥

म्हणोनि निःकामताविचारु । दृढबुद्धीचा निर्धारु । तोचि सद्गुरु पैलपारु । पाववी भवाचा ॥४४॥

म्हणून निष्कामता हा ज्याच्या बुद्धीचा स्थायीभाव झाला आहे असाच सद्गुरू कामनेने निर्माण झालेल्या ('बहुस्याम') कामनामय जगातून सोडवितो. ॥४४॥

मुख्य सद्गुरूचें लक्षण । आधीं पाहिजे विमळ ज्ञान । निश्चयाचें समाधान । स्वरूपस्थिती ॥४५॥

शुद्ध ब्रह्माचे अनुभवात्मक ज्ञान, ज्ञानामुळे झालेले अखंड समाधान व सहजस्वरूपानुसंधान ही श्रीगुरूंची मुख्य लक्षणे आहेत. ॥४५॥

याहिवरी वैराग्य प्रबळ । वृत्ति उदास केवळ । विशेष आचारें निर्मळ । स्वधर्मविषई ॥४६॥

ह्या शिवाय गुणगंध वैराग्य, संकल्पशून्य अंतःकरण व स्वधर्मपूर्वक सदाचरण असावे. (गुणकार्य = जग, गुणमय = अंतःकरण. गुणगंध = वैराग्याचे वैराग्य. वैराग्याला आलेली सहजता.) ॥४६॥

याहिवरी अध्यात्मश्रवण । हरिकथा निरूपण । जेथे परमार्थविवरण । निरंतर ॥४७॥

शिवाय अध्यात्मशास्त्राचे पाठ, प्रवचन, सगुण हरिकीर्तन व सतत परमार्थचर्चा असावी. ॥४७॥

जेथें सारासारविचार । तेथें होये जगोद्धार । नवविधा भक्तीचा आधार । बहुत जनासी ॥४८॥

सार ब्रह्म व असार दृश्य जगत् हा विचार जेथे सतत जागा असतो तेथे जगाच्या उद्दाराची व्यवस्था असते. नवविधा भक्ती हा फार मोठ्या जनसमुदायाचा आधार आहे. ॥४८॥

म्हणोनि नवविधा भजन । जेथें प्रतिष्ठलें साधन । हें सद्गुरूचें लक्षण । श्रोतीं वोळखावें ॥४९॥

म्हणून नवविधा भक्ती व भक्कम साधना ह्यांचा आग्रह असणे हे श्रीगुरूंचे लक्षण साधकांनी ओळखावे. ॥४९॥

अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन । तेथें बहु भक्त जन । विश्रांति पावती ॥५०॥

अंतःकरणवृत्ती जीव-ब्रह्मैक्य चिंतनात गढलेली व बाहेर ब्रह्माचे प्रतीक असलेल्या सगुणाचे भजन अशी उभयस्थिती असेल तर तेथें बहुतांश भक्तांना समाधान वाटते. (उदा. नामसाधना.) ॥५०॥

नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार । कर्मेविण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥५१॥

सगुण उपासनेवाचून परमार्थ सैरभैर होतो. विहित कर्मावाचून परमार्थात अनाचार माजतो. साधक साधनाभ्रष्ट होतो. ॥५१॥

म्हणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन । कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥५२॥

म्हणून ब्रह्मविद्या, वैराग्य, उपासना, स्वधर्माचरण, सोऽहं सारखी ध्यानसाधना, भगवत् कथा श्रवण, आत्मानात्मविचार व न्यायनीतीची बंधने- ॥५२॥

यामधें येक उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे । म्हणौन सर्व हि विलसे । सद्गुरुपासीं ॥५३॥

ह्या सामुग्रीत एकाचीही उणीव असेल तर ती श्रीगुरूंमध्ये उणीव निर्माण करते. म्हणून सद्गुरूंपाशी ह्या सर्वांचा अपूर्व मिलाफ असतो. ॥५३॥

तो बहुतांचें पाळणकर्ता । त्यास बहुतांची असे चिंता । नाना साधनें समर्था । सद्गुरुपासीं ॥५४॥

श्रीगुरूंना अनेकांच्या मोक्षमार्गाचा सांभाळ करावयाचा असतो. त्यामुळे त्यांना त्या सर्वांचा विचार करावा लागतो. म्हणून समर्थ श्रीगुरूंपाशी अनेक साधने सिद्ध झालेली असतात. ॥५४॥

साधनेंविण परमार्थ प्रतिष्ठे । तो मागुतां सर्वेच भ्रष्टे । याकारणें दुरीद्रष्टे । माहानुभाव ॥५५॥

प्रत्यक्ष साधना केल्याशिवाय परमार्थाला स्थिर बैठक प्राप्त होत नाही. केवळ शब्दज्ञान असेल तर परमार्थ फार

काळ टिकत नाही. म्हणून अनुभवी संत दूरदृष्टीने साधनेचा आग्रह धरतात. ॥५५॥

आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती । जळो त्यांची महंती । कोण पुसे ॥५६॥

सदाचार व उपासनेचा त्याग करणारे भ्रष्ट लोक भक्त आहेत असे कोणालाच पटत नाही. अशांची महंती कधीच यशस्वी होत नाही. त्यांना विचारतो कोण? ॥५६॥

कर्म उपासनेचा अभाव । तेथें भकाधेसि जाला ठाव । तो कानकोंडा समुदाव । प्रपंची हांसती ॥५७॥

कर्म व उपासना नसेल तर शिष्यसमुदाय स्वैराचारी बनतो. त्यामुळे परमार्थाला काळिमा लागून प्रापंचिक लोक त्यांची थड्या करतात. ॥५७॥

(पुढील ओव्या वाचताना चारशे वर्षापूर्वीची समाजरचना लक्षात घ्यावी. आजही जातींच्या उतरंडी पुसट होत असल्या तरी प्रतिष्ठा, जात, संपत्ती, सत्ता, कीर्ती इ. उतरंडी आहेतच.)

नीच यातीचा गुरु । तोहि कानकोंडा विचारु । ब्रह्मसभेस जैसा चोरु । तैसा दडे ॥५८॥

हलक्या जातीच्या व्यक्तीला गुरु म्हणून स्वीकारले तर शिष्याची वेळोवेळी पंचाईत होते. कारण ब्राह्मणांच्या सभेत त्याला प्रतिष्ठा नसते. ॥५८॥

ब्रह्मसभे देखतां । त्याचे तीर्थ नये घेतां । अथवा प्रसाद सेवितां । प्राश्चित पडे ॥५९॥

ब्रह्मसभेत त्या गुरूकडून तीर्थप्रसाद घेता येत नाही. घेतलेच तर धर्मरूढीनुसार प्रायश्चित्त घ्यावे लागते. ॥५९॥

तीर्थप्रसादाची सांडी केली । तेथें नीचता दिसोन आली । गुरुभक्ति ते सटवली । येकायेकी ॥६०॥

तीर्थप्रसाद न घ्यावा तर गुरूचा अपमान होऊन गुरुभक्तीच डागळते. गुरुशिष्य नात्यात बिघाड होतो. ॥६०॥

गुरूची मर्यादा राखतां । ब्राह्मण क्षोभती तत्वतां । तेथें ब्राह्मण्य रक्षूं जाता । गुरुक्षोभ घडे ॥६१॥

श्रीगुरूंचा मान राखावा तर ब्राह्मणांच्या दृष्टीने धर्ममर्यादा मोडते व स्वतःचे ब्राह्मण्य सांभाळू म्हटले तर श्रीगुरूंचा अपमान होतो. गुरुद्रोह घडतो. ॥६१॥

ऐसीं सांकडीं दोहींकडे । तेथें प्रस्तावा घडे । नीच यातीस गुरुत्व न घडे । याकारणें ॥६२॥

अशी दोन्ही बाजूने कोंडी होऊन पश्चात्तापाची पाळी येते. म्हणून हलक्या जातीसाठी गुरुत्व नाही. ॥६२॥

तथापि आवडी घेतली जीवें । तरी आपणचि भ्रष्टावें । बहुत जनांसी भ्रष्टावें । हें तों दूषणचि कीं ॥६३॥

पण नीच यातीच्या गुरूविषयी श्रद्धा वाटलीच तर; आपण एकट्यानेच रूढी मोडावी. इतरांनाही भरीला घालून परंपरा मोडणे दूषणास्पद आहे. ॥६३॥

आतां असो हा विचारु । स्वयातीचा पाहिजे गुरु । नाहीं तरी भ्रष्टाकारु । नेमस्त घडे ॥६४॥

आतां हा विचार पुरे. एकूण गुरु कमीत कमी स्वतःच्या जातीचा असावा. अन्यथा परंपरा मोडतात. ॥६४॥

जे जे कांहीं उत्तम गुण । तें तें सद्गुरुचें लक्षण । तथापि सांगों वोळखण । होये जेणें ॥६५॥

सद्गुरू जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत असतात. ते त्या त्या क्षेत्रात सर्वश्रेष्ठ गुणांचे असतात. त्यांचा आता थोडा परिचय करून देतो. ॥६५॥

येक गुरु येक मंत्रगुरु । येक यंत्रगुरु येक तांत्रगुरु । येक वस्तादगुरु येक राजगुरु । म्हणती जनीं ॥६६॥

येक कुळगुरु येक मानिला गुरु । येक विद्यागुरु येक कुविद्यागुरु । येक असद्गुरु येक यातिगुरु ।

दंडकर्ते ॥६७॥

येक मातागुरु येक पितागुरु । येक राजागुरु येक देवगुरु । येक बोलिजे जगद्गुरु । सकळकळा ॥६८॥

ऐसे हे सत्रा गुरु । याहिवेगळे आणीक गुरु । ऐक तयांचा विचारु । सांगिजेल ॥६९॥

येक स्वप्नगुरु येक दीक्षागुरु । येक म्हणती प्रतिमागुरु । येक म्हणती स्वयें गुरु । आपला आपण ॥७०॥

जे जे यातीचा जो व्यापारु । ते ते त्याचे तितुके गुरु । याचा पाहातां विचारु । उदंड आहे ॥७१॥

अक्षर ओळख, मंत्र देणे, यंत्रोपासना, तंत्र, कुस्ती गुरु, राजगुरु, कुळगुरु, मानलेला गुरु, विद्यागुरु, अघोरी विद्या, निंघगुरु, जातीचा नियामक गुरु, देवगुरु, जगद्गुरु. ह्या सतरा गुरूंशिवाय स्वप्नात मंत्र देणारे, दीक्षा देणारे, प्रतिमारूप गुरु, आपलाच आपण गुरु, त्या त्या जातीचा व्यवसाय शिकवणारे गुरु इत्यादी सर्वांना सद्गुरु असेच व्यवहारात म्हणतात. ॥६६-७१॥

असो ऐसे उदंड गुरु । नाना मतांचा विचारु । परी जो मोक्षदाता सद्गुरु । तो वेगळाचि असे ॥७२॥

आता ही यादी पुरे. सर्वांची मते सांगून झाली. पण मोक्ष देणारा परात्पर गुरु ह्या सगळ्यांहून वेगळाच असतो. ॥७२॥

नाना सद्विद्येचे गुण । याहिवरी कृपाळूपण । हें सद्गुरूंचे लक्षण । जाणिजे श्रोतीं ॥७३॥

न्याय, नीती, धर्म, अध्यात्मविद्या इ. अनेक गुणांबरोबर दया हे श्रीगुरूंचे मुख्य लक्षण श्रोत्यांनी लक्षात घ्यावे. ॥७३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'गुरूलक्षणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'गुरूलक्षण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास तिसरा : शिष्यलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां सद्गुरूचें लक्षण । विशद केलें निरूपण । आतां सच्छिष्याची वोळखण । सावध ऐका ॥१॥

मागील समासांत गुरुलक्षणे विस्ताराने सांगितली. आता अधिकारी शिष्याची लक्षणे सावधपणे ऐका. ॥१॥

सद्गुरुविण सच्छिष्य । तो वायां जाय निशेष । कां सच्छिष्येविण विशेष । सद्गुरु सिणे ॥२॥

अधिकारी शिष्याला परात्पर श्रीगुरूंचा लाभ झाला नाही तर त्याचे जीवन व तळमळ व्यर्थ जाते. उलट श्रीगुरूंना अधिकारी शिष्य मिळाला नाही तर अनधिकार्यांशी प्रसंग येऊन नुसता त्रासच होतो. ॥२॥

उत्तम भूमि शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें किडखाद । कां तें उत्तम बीज परि संमंध । खडकेंसि पडिला ॥३॥

मशागत केलेली सुपीक जमीन असून जर पेरलेले बी किडके असेल किंवा बी उत्तम असून जमीन खडकाळ असेल- ॥३॥

तैसा सच्छिष्य तें सत्यात्र । परंतु गुरु सांगें मंत्र तंत्र । तेथें अरत्र ना परत्र । कांहींच नाहीं ॥४॥

तर पीक येत नाही. त्याप्रमाणे अधिकारी शिष्याला गुरूने भाकड मंत्र तंत्र सांगितले तर त्याचा ऐहिक व पारलौकिक दोन्ही घात होतो. ॥४॥

अथवा गुरु पूर्ण कृपा करी । परी शिष्य अनाधिकारी । भाग्यपुरुषाचा भिकारी । पुत्र जैसा ॥५॥

किंवा अधिकारी श्रीगुरूने अनुग्रह देऊनही शिष्य अनधिकारी असेल तर भाग्यवंताचा पुत्र करंटा असावा त्याप्रमाणे होते. ॥५॥

तैसें येकाविण येक । होत असे निरार्थक । परलोकींचे सार्थक । तें दुःहावे ॥६॥

म्हणून दोघेही एकमेकावाचून निरर्थक ठरून मोक्ष दूरच रहातो. ॥६॥

म्हणौनि सद्गुरु आणी सच्छिष्य । तेथें न लगती सायास । त्यां उभयतांचा हव्यास । पुरे येकसरा ॥७॥

परंतु सद्गुरू व सत्शिष्य दोघांचा संयोग घडला की मोक्षातील कठीणपणा नाहीसा होऊन दोघांना उत्साह निर्माण होऊन त्यांचे सार्थक होते. ॥७॥

सुभूमि आणी उत्तम कण । उगवेना प्रजन्येविण । तैसें अध्यात्मनिरूपण । नस्तां होये ॥८॥

भूमी सुपीक आहे व बीजही उत्कृष्ट आहे पण पाणी नसेल तर जसे पीक येत नाही तसे सत्शिष्य व श्रीगुरू असून अध्यात्मशास्त्राचे चिंतन नसेल तर मोक्ष सिद्ध होत नाही. ॥८॥

सेत पेरिलें आणी उगवलें । परंतु निगेविण गेलें । साधनेविण तैसें जालें । साधकांसी ॥९॥

तसेच शेत पेरले, उत्तम पीक आले, पण पिकाची निगा राखली नाही, तर पीक नष्ट होते. त्याप्रमाणे शिष्याने प्रत्यक्ष साधना केली नाही, तर मोक्ष लाभत नाही. ॥९॥

जंवरी पीक आपणास भोगे । तंवरी अवघेचि करणें लागे । पीक आलियां हि उगें । राहोंचि नयें ॥१०॥

धान्य घरात येईपर्यंत सर्वच बाजू सांभाळाव्या लागतात व पीक उगवल्यावरही स्वस्थ बसून चालत नाही- ॥१०॥

तैसें आत्मज्ञान जालें । परी साधन पाहिजे केलें । येक वेळ उदंड जेविलें । तन्हीं सामग्री पाहिजे ॥११॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मविद्येने जीव ब्रह्मैक्याचे ज्ञान झाले तरी साधन करावेच लागते. एकदा पोटभर जेवले तरी पुढच्या जेवणासाठी सामग्री तयार लागते. तसे ज्ञान दृढ, अपरोक्ष होईपर्यंत साधना करावीच. ॥११॥

म्हणून साधन अभ्यास आणी सद्गुरु । सच्छिष्य आणी सच्छास्त्रविचारु । सत्कर्म सद्वासना पारु । पाववी भवाचा ॥१२॥

म्हणून ब्रह्मविद्येचा अभ्यास, सद्गुरु, प्रत्यक्ष साधना, सत्शिष्य, सारासारविचार, सत्कर्म व सद्बुद्धी एवढी सामग्री मोक्षाला जरूर हवी. ॥१२॥

सदुपासना सत्कर्म । सत्क्रिया आणि स्वधर्म । सत्संग आणी नित्य नेम । निरंतर ॥१३॥

शास्त्रशुद्ध उपासना, विहितकर्म, न्यायनीती, स्वधर्म, सत्संग व नियमित अखंड साधना- ॥१३॥

ऐसें हें अवघें चि मिळे । तरी च विमळ ज्ञान निवळे । नाही तरी पाषांड संचरें बळें । समुदाई ॥१४॥

हे असे सर्वच एकत्र आले तरच शुद्ध ब्रह्मज्ञान स्थिर होते. अन्यथा समाजात पाखंडमत बलवान बनून त्याचा झपाट्याने प्रसार होतो. ॥१४॥

येथे शब्द नाही शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपासीं । सद्गुरु पालटी अवगुणासी । नाना येत्नें करूनी ॥१५॥

ह्या सर्व प्रकारात शिष्याची जबाबदारी फार कमी आहे. श्रीगुरूंवरच सर्व अवलंबून आहे. कारण अनेक यत्न करून ते शिष्यात परिवर्तन घडवून आणतात. ॥१५॥

सद्गुरुचेनि असच्छिष्य पालटे । परंतु सच्छिष्ये असद्गुरु न पालटे । कां जें थोरपण तुटे । म्हणौनिया ॥१६॥

शिष्य अनधिकारी असेल तर श्रीगुरूंना त्याला अधिकारसंपन्न होण्यासाठी मदत करता येते. परंतु अधिकारी शिष्य अनधिकारी गुरूला अधिकारी करू शकत नाही. ह्या नात्यातील श्रीगुरूंच्या मोठेपणाला त्यामुळे धक्का लागतो. शिष्याने अधिकारीच गुरू करावा. ॥१६॥

याकारणें सद्गुरु पाहिजे । तरीच सन्मार्ग लाहिजे । नाही तरी होईजे । पाषांडा वरपडे ॥१७॥

म्हणून सद्गुरू अनिवार्य असून तेच सर्व दृष्टीने साधकाला योग्य मार्गावर ठेवतात. त्यांच्या अभावी पाखंडीपणाच वाढीला लागतो. ॥१७॥

येथें सद्गुरुचि कारण । येर सर्व निःकारण । तथापि सांगों वोळखण । सच्छिष्याची ॥१८॥

परमार्थ प्रांतात सद्गुरूंनाच प्राधान्य आहे. इतर सर्व गौण आहे. तरी सत्शिष्याची लक्षणे सांगतो. ॥१८॥

मुख्य सच्छिष्याचे लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण । अनन्यभावे शरण । त्या नांव सच्छिष्य ॥१९॥

सत् शिष्याचे मुख्य लक्षण म्हणजे त्याची श्री गुरूंच्या उपदेशावर पूर्ण श्रद्धा. त्यांच्याशिवाय अन्य कोणाकडूनच आपले कल्याण होणार नाही असा विश्वास असावा. 'मला वाटते' ह्याची जागा श्रीगुरूंच्या आज्ञेने घ्यावी. (पारमार्थिक संदर्भात.) ॥१९॥

शिष्य पाहिजे निर्मळ । शिष्य पाहिजे आचारसीळ । शिष्य पाहिजे केवळ । विरक्त अनुतापी ॥२०॥

शिष्य मनाने पवित्र, सदाचारसंपन्न, अनासक्त व 'परमार्थावाचून आजपर्यंतचे जीवन वाया गेले' असा निश्चय झालेला असावा. ॥२०॥

शिष्य पाहिजे निष्ठावंत । शिष्य पाहिजे सुचिष्मंत । शिष्य पाहिजे नेमस्त । सर्वप्रकारीं ॥२१॥

श्रीगुरु, शास्त्र व साधना ह्यांचेविषयी गाढ निष्ठा असलेला, शुद्ध बुद्धी, शिस्तबद्ध व मर्यादशील शिष्य असावा. ॥२१॥

शिष्य पाहिजे साक्षपी विशेष । शिष्य पाहिजे परम दक्ष । शिष्य पाहिजे अलक्ष । लक्ष्मी ऐसा ॥२२॥

सतत प्रयत्नशील, जराही ढिलेपणा नसणारा व वृत्तिज्ञानाचा विषय नसणाऱ्या ब्रह्माचा जणू वेध घेण्याइतका सूक्ष्मबुद्धीचा असावा. ॥२२॥

शिष्य पाहिजे अति धीर । शिष्य पाहिजे अति उदार । शिष्य पाहिजे अति तत्पर । परमार्थविषई ॥२३॥

मुळीच उतावीळ नसणारा, मनाने फार मोठा व परमार्थमार्गात अत्यंत तत्पर असावा. ॥२३॥

शिष्य पाहिजे परोपकारी । शिष्य पाहिजे निर्मत्सरी । शिष्य पाहिजे अर्थातरी । प्रवेशकर्ता ॥२४॥

परोपकार हा सहजस्वभाव झालेला, कोणाचाच मत्सर न करणारा व शब्दाचा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ, गर्भितार्थ, ध्वन्यार्थ इ. सहज लक्षात येणारा हवा. ॥२४॥

शिष्य पाहिजे परम शुद्ध । शिष्य पाहिजे परम सावध । शिष्य पाहिजे अगाध । उत्तम गुणाचा ॥२५॥

अत्यंत शुद्ध आचारविचाराचा, कर्तव्ये व साधना ह्या बाबतीत सावध व अनेक सद्गुणांनी संपन्न हवा. ॥२५॥

शिष्य पाहिजे प्रज्ञावंत । शिष्य पाहिजे प्रेमळ भक्त । शिष्य पाहिजे नीतिवंत । मर्यादेचा ॥२६॥

सूक्ष्माचा ठाव घेणारी बुद्धी, प्रेमलक्षणा भक्ती व न्यायनीती व मर्यादांचा संगम त्याचेपाशी असावा. ॥२६॥

शिष्य पाहिजे युक्तिवंत । शिष्य पाहिजे बुद्धिवंत । शिष्य पाहिजे संतासंत । विचार घेता ॥२७॥

तर्ककुशल, तैलबुद्धी व सत्य-असत्याचा तत्काळ निवाडा करणारा असावा. ॥२७॥

शिष्य पाहिजे धारिष्ठाचा । शिष्य पाहिजे दृढ व्रताचा । शिष्य पाहिजे उत्तम कुळीचा । पुण्यसीळ ॥२८॥

न डगमगणारा, अत्यंत निश्चयी, सदाचारसंपन्न कुटुंबातील व पुण्यवान असावा. ॥२८॥

शिष्य असावा सात्विक । शिष्य असावा भजक । शिष्य असावा साधक । साधनकर्ता ॥२९॥

सत्वगुणसंपन्न, प्रेमाने भगवत् भजन करणारा, व प्रत्यक्ष साधना करणारा असावा. ॥२९॥

शिष्य असावा विश्वासी । शिष्य असावा कायाक्लेशी । शिष्य असावा परमार्थासी । वाढऊं जाणे ॥३०॥

सद्गुरूवर विश्वास ठेवणारा, गुरुसेवा व साधनेसाठी कष्ट करणारा परमार्थाचा प्रसारक असावा. ॥३०॥

शिष्य असावा स्वतंत्र । शिष्य असावा जगमित्र । शिष्य असावा सत्यात्र । सर्व गुणें ॥३१॥

पराधीन नसणारा, अजातशत्रू व सर्व सद्गुणांचा ठेवा असलेला असावा. ॥३१॥

शिष्य असावा सद्विद्येचा । शिष्य असावा सद्भावाचा । शिष्य असावा अंतरींचा । परम शुद्ध ॥३२॥

सर्व सद्विद्या लक्षणे असणारा (दा. बो. २-८) शुद्ध भावाचा व अंतःकरणाने अतिशुद्ध असावा. ॥३२॥

शिष्य नसावा अविवेकी । शिष्य नसावा गर्भसुखी । शिष्य असावा संसारदुःखी । संतप्त देही ॥३३॥

व्यवहार व परमार्थ ह्या दोन्हीसंबंधी विवेकात उणीव नसावी, गर्भश्रीमंत नसावा व संसाराचे चटके बसून तापत्रयाने पोळलेला असावा. ॥३३॥

जो संसारदुःखे दुःखावला । जो त्रिविधतापें पोळला । तोचि अधिकारी जाला । परमार्थाविषीं ॥३४॥

कारण जो संसारातील अनेक दुःखांनी गांजून गेल्याने विरक्त होतो (वैतागलेला नव्हे.) त्यालाच पारमार्थिक सुखाची निकड निर्माण होते. ॥३४॥

बहु दुःख भोगिलें जेणें । तयासीच परमार्थ बाणे । संसारदुःखाचेनि गुणें । वैराग्य उपजे ॥३५॥

ज्याने अनेक दुःखे सोसली आहेत त्याला खरे वैराग्य निर्माण होते. ती दुःखेच त्याला विरक्त करतात. ह्यातून विवेकासह वैराग्य बाणते. ॥३५॥

जया संसाराचा त्रास । तयासीच उपजे विश्वास । विस्वासबळें दृढ कास । धरिली सद्गुरुची ॥३६॥

जो जीवनातील कायिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक, सामाजिक व राजकीय समस्यांनी त्रस्त होतो त्याची जीवनाची आसक्ती नष्ट होऊन सद्गुरुंची ओढ लागून त्यांच्या उपदेशावर श्रद्धा जडते. ती पुढे अधिकाधिक दृढ होत जाते. ॥३६॥
अविस्वासें कास सोडिली । ऐंसी बहुतेक भवीं बुडाली । नाना जळाचरीं तोडिलीं । मध्येचि सुखदुःखें ॥३७॥

श्रद्धा डळमळीत झाल्याने ज्यांनी सद्गुरुंचा त्याग केला असे बहुतेक साधक भवसागरात गटांगळ्या खातात. सुखदुःखांचे द्वंद्वरूप जलचर त्यांचे लचके तोडू लागतात. ॥३७॥

याकारणें दृढ विस्वास । तोचि जाणावा सच्छिष्य । मोक्षाधिकारी विशेष । आग्रगण्यु ॥३८॥

म्हणून निरपेक्ष दृढश्रद्धा असलेलाच सतशिष्य असतो. तो मोक्षाभिमुख असल्याने श्रेष्ठ असतो. ॥३८॥

जो सद्गुरुवचनें निवाला । तो सायोज्यतेचा आंखिला । संसारपांगें पांगिला । न वचे कदा ॥३९॥

श्रीगुरुंच्या यथार्थ उपदेशाने पूर्ण समाधान होऊन जो सायुज्यमुक्तीच्या साधनेवर आरूढ होतो तोच श्रेष्ठ शिष्य होय. संसाराच्या आसक्तीच्या बंधनात अडकलेला कधीच सतशिष्य होत नाही. ॥३९॥

सद्गुरुहून देव मोठा । जयास वाटे तो करंटा । सुटला वैभवाचा फांटा । सामर्थ्यपिसें ॥४०॥

सद्गुरूपेक्षा ईश्वर श्रेष्ठ आहे असे जो मानतो तो परमार्थदृष्ट्या करंटा समजावा. 'ईश्वर सर्व शक्तिमान आहे.' व तो प्रसन्न झाला तर प्रापंचिक वैभव मिळेल ह्या कल्पनेच्या आडमार्गाला (फाटा) तो वळतो. ॥४०॥

सद्गुरुस्वरूप तें संत । आणी देवांस मांडेल कल्यांत । तेथे केंचे उरेल सामर्थ्य । हरिहरांचें ॥४१॥

सद्गुरू ब्रह्मरूप असल्याने नित्य, सत्य व अनंत असतात. कल्पाच्या शेवटी ईश्वरही नष्ट होतो! त्या वेळी हरी व शंकर ह्यांचे सर्वशक्तिमान हे बिरूद कसे टिकेल? ॥४१॥

म्हणौन सद्गुरुसामर्थ्य आधीक । जेथें आटती ब्रह्मादिक । अल्पबुद्धी मानवी रंक । तयांसि हें कळेना ॥४२॥

म्हणून हरिहरांच्याही शक्तीचे अधिष्ठान असलेले ब्रह्मरूप सद्गुरू श्रेष्ठ असतात. त्या ब्रह्मरूपातच हरिहरांचाही लय होतो. मानवी बुद्धी सकामतेने दरिद्री झालेली असल्याने तिला हे कळत नाही व पटतही नाही. ॥४२॥

गुरुदेवास बराबरी । करी तो शिष्य दुराचारी । भ्रांति बैसली अभ्यांतरी । सिद्धांत नेणवे ॥४३॥

श्रीगुरू व ईश्वर हे सारखेच आहेत असे मानणाऱ्या शिष्याचे श्रीगुरुंशी योग्य आचरण होणार नाही. 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' (मुं. ३-२-९) असा सिद्धांत आहे. त्यामुळे ब्रह्म जाणणारे श्रीगुरू ब्रह्म असतात. ब्रह्माच्या मायेतील आभासाला ईश्वर म्हणतात, किंवा प्रतिबिंब म्हणतात. ब्रह्माला बिंब म्हणतात. भ्रमामुळे हे कळत नाही. (शास्त्रकृपेशिवाय भ्रम जात नाही.) ॥४३॥

देव मनुषीं भाविला । मंत्रीं देवपणासी आला । सद्गुरु न वचे कल्पिला । ईश्वराचेनि ॥४४॥

देव ही माणसाची कल्पना आहे. मंत्र म्हणून मूर्तीला देवत्व दिले जाते. माणूस तर राहोच, पण ईश्वरही श्रीगुरूरूप ब्रह्माची कल्पना करू शकत नाही. ॥४४॥

म्हणोनि सद्गुरु पूर्णपणें । देवाहून आधीक कोटिगुणें । जयासि वर्णितां भांडणें । वेदशास्त्री लागलीं ॥४५॥

म्हणून ब्रह्मरूप गुरू ईश्वररूप देवाहून अत्यंत श्रेष्ठ आहेत. ब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय करताना केवलाद्वैत, शुद्धाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत असे अनेक वाद निर्माण झाले. श्रीगुरूही असेच अनाकलनीय होत. ॥४५॥

असो सद्गुरुपदापुढें । दुजें कांहींच न चढें । देवसामर्थ्य तें केवढें । मायाजनित ॥४६॥

श्रीगुरूंच्यासमोर दुसऱ्या कोणाचाच टिकाव लागत नाही. ईश्वराला किंवा देवतांना मिळालेले सामर्थ्य परब्रह्माच्या मायिक शक्तीपासून उसने मिळते म्हणजेच ते त्यांना श्रीगुरूंकडून मिळालेले असते. ॥४६॥

अहो सद्गुरुकृपा जयासी । सामर्थ्य न चले तयापासीं । ज्ञानबळें वैभवासी । तृणतुछ केलें ॥४७॥

ज्याला श्रीगुरुकृपा लाभली त्याला सामर्थ्याची काहीच किंमत वाटत नाही. ब्रह्मज्ञानाच्या वैभवापुढे त्याला शक्तीचे वैभव अत्यंत क्षुल्लक वाटते. ॥४७॥

सद्गुरुकृपेचेनि बळें । अपरोक्षज्ञानाचेनि उसाळें । मायेसहित ब्रह्मांड सगळें । दृष्टीस न ये ॥४८॥

श्रीगुरुकृपेच्या सामर्थ्याने ब्रह्मानुभव प्रत्यक्ष आल्यावर माया व मायाकार्य सृष्टी बाधित होते. ॥४८॥

ऐसें सच्छिष्याचें वैभव । सद्गुरुवचनीं दृढ भाव । तेणें गुणें देवराव । स्वयेंचि होती ॥४९॥

श्रीगुरूंच्या उपदेशावर दृढ विश्वास असल्याने शिष्य स्वतःच श्रीगुरूंच्या स्थितीला पोहोचतो. ब्रह्म होतो. ॥४९॥

अंतरीं अनुतापें तापले । तेणें अंतर शुद्ध जालें । पुढें सद्गुरुवचनें निवाले । सच्छिष्य ऐसे ॥५०॥

दुःखरूप प्रपंचाचे मिथ्यात्व अंतःकरणात ठसल्याने ज्यांचे अंतःकरण शुद्ध होते व नंतर श्रीगुरूंच्या उपदेशाने तृप्त होते तेच खरे सत् शिष्य. ॥५०॥

लागतां सद्गुरुवचनपंथें । जालें ब्रह्मांड पालथें । तरी जयाच्या शुद्ध भावार्थें । पालट न धरिजे ॥५१॥

श्रीगुरूंच्या उपदेशानुसार साधनामार्गावरून वाटचाल करताना जीवनात वाटेल ती उलथापालथ झाली तरी ज्यांच्या श्रीगुरूंवरील निष्ठेत जराही फरक पडत नाही- ॥५१॥

शरण सद्गुरुस गेले । सच्छिष्य ऐसे निवडले । क्रियापालटें जाले । पावन ईश्वरीं ॥५२॥

असे गुरुशरणागत शिष्य अविद्याजन्य आचारविचार संपूर्ण बदलल्यामुळे श्रीगुरूंच्या कसोटीला उतरून ईश्वराहून शुद्ध ब्रह्म होतात. ॥५२॥

ऐसा सद्भाव अंतरीं । तेचि मुक्तीचे वाटेकरी । येर माईक वेषधारी । असच्छिष्य ॥५३॥

एवढी निष्ठा असलेलेच मोक्षाचे अधिकारी होतात. इतर वरवर शिष्यत्व मिरविणारे असत् शिष्य होत. ॥५३॥

वाटे विषयांचें सुख । परमार्थ संपादणें लौकिक । देखोवेखीं पढतमूर्ख । शरण गेले ॥५४॥

सुख विषयातूनच मिळते असा निश्चय कायम ठेवून 'प्रतिष्ठेचा एक विषय' म्हणून परमार्थ करणारे पढतमूर्ख वेषधारी साधू पाहून किंवा दुसरे शरण गेलेले पाहून स्वतःही शरण जातात. ॥५४॥

जाली विषई वृत्ति अनावर । दृढ धरिला संसार । परमार्थचर्चेचा विचार । मळिण जाला ॥५५॥

सुखासाठी अनावरपणे विषयचिंतनात राहून संसाराची आसक्ती वाढल्याने आत्मानात्मविचार गढूळ होतो. ॥५५॥

मोड घेतला परमार्थाचा । हव्यास धरिला प्रपंचाचा । भार वाहिला कुटुंबाचा । काबाडी जाला ॥५६॥

परमार्थाचे वळण सोडून प्रपंचाचा धोपट मार्ग घट्ट धरून कुटुंबपोषणाचा तो भार वाहणारा हमाल होतो. ॥५६॥

मानिला प्रपंचीं आनंद । केला परमार्थे विनोद । भ्रांत मूढ मतिमंद । लोधला कामीं ॥५७॥

खरे सुख प्रपंचात आहे असा निश्चय तसाच राहून परमार्थ प्रांतात बागडणारा भ्रमिष्ठ, मोहित व बुद्धिहीन माणूस कामाकडे ओढला जातो. ॥५७॥

सूकर पूजिलें विलेपनें । म्हैसा मर्दिला चंदनें । तैसा विषई ब्रह्मज्ञानें । विवेके बोधिला ॥५८॥

डुकराच्या सर्वांगाला उटणें लावावे, रेड्याला अंगभर चंदनाचा लेप लावावा, त्याप्रमाणे विषयासक्ताला ब्रह्मज्ञान सांगणे आहे. ॥५८॥

रासभ उकरडां लोळे । तयासि परिमळसोहळे । उलूक अंधारीं पळे । तया केवी हंसपंगती ॥५९॥

गाढवाला उकिरड्यावरच लोळणे आवडते. त्याला सुगंधी द्रव्याची काय किंमत! घुबड अंधारातच फिरते. त्याने हंसाबरोबर कसा विहार करावा? ॥५९॥

तैसा विषयदारींचा बराडी । घाली अधःपतनीं उडी । तयास भगवंत आवडी । सत्संग कैंचा ॥६०॥

त्याप्रमाणे पंचविषयांच्या दारात पडून राहिलेला लंपट वेगाने अधःपतनाकडे जातो. त्याला देवाचे प्रेम व सत्संग याविषयीची आवड कोटून निर्माण होणार? ॥६०॥

वर्ती करून दांताळी । स्वानपुत्र हाडें चगळी । तैसा विषई तळमळी । विषयसुखाकारणें ॥६१॥

हाड चघळताना जिभेला जखम होऊन येणाऱ्या रक्ताची चव हाडाची आहे असे कुत्र्याला वाटते. म्हणून ते हाडे चघळीतच राहते. त्याप्रमाणे आत्मसुख विषयाच्या निमित्ताने अनुभवाला येते हे ठाऊक नसणारा विषयासक्त विषयांसाठी तळमळतो. ॥६१॥

तया स्वानमुखीं परमात्र । कीं मर्कटास सिंहासन । तैसें विषयशक्तां ज्ञान । जिरेल कैचें ॥६२॥

त्या कुत्र्याच्या मुखात पक्वान्न घालावे तर पचत नाही, माकडाला राजसिंहासनावर बसवावे, तर सोसत नाही त्याप्रमाणे विषयासक्ताला ब्रह्मज्ञान आवडत नाही व उपयोगी नाही ॥६२॥

रासभें राखतां जन्म गेला । तो पंडितांमध्ये प्रतिष्ठिला । न वचे तैसा आशक्ताला । परमार्थ नाहीं ॥६३॥

गाढवे राखण्यात जन्म गेलेल्याला पंडितांच्या सभेत जराही रस वाटत नाही. त्याप्रमाणे विषयासक्ताला परमार्थात रस नसतो. ॥६३॥

मिळाला राजहंसाचा मेळा । तेथें आला डोंबकावळा । लक्षून विष्टेचा गोळा । हंस म्हणवी ॥६४॥

मोत्याचा चारा खाणाऱ्या राजहंसांमध्ये विष्टेवर लक्ष ठेवून कोणी डोंबकावळा शिरून स्वतःला हंस समजू लागेल! ॥६४॥

तैसें सज्जनांचे संगती । विषई सज्जन म्हणविती । विषय आमेट्ट चितीं । गोळा लक्षिला ॥६५॥

त्याप्रमाणे संतांचे संगतीत कोणी विषयासक्त येऊन बसला तरी त्याचे चित्त विषयानेच दाट भरलेले असते (मेघ = दाट. आमेट्ट = इथून तिथून दाट) तिकडेच त्याचे लक्ष असते. ॥६५॥

काखे घेऊनियां दारा । म्हणे मज संन्यासी करा । तैसा विषई सैरावैरा । ज्ञान बडबडी ॥६६॥

पत्नीच्या कमरेभोवती हाताने विळखा घालून कोणी संन्यासदीक्षा घेण्यासाठी यावा त्याप्रमाणे विषयासक्त ब्रह्मज्ञानाची स्वैर बडबड करतो. ॥६६॥

असो ऐसे पढतमूर्ख । ते काय जाणती अद्वैतसुख । नारकी प्राणी नर्क । भोगती स्वइच्छा ॥६७॥

एकूण हे पढतमूर्ख अद्वैतानुभवापासून नेहमी दूरच असतात. नरकातील प्राणी स्वतःच्याच इच्छेने नरकाचे दुःख भोगत बसतात. ॥६७॥

वैषेची करील सेवा । तो कैसा मंत्री म्हणावा । तैसा विषयदास मानावा । भक्तराज केवी ॥६८॥

वेश्येच्या तालावर नाचणाऱ्याला मंत्रिपद कसे द्यावे? किंवा जो वेश्येलाच वश होऊन रहातो त्याने वशीकरणाचा मंत्र सिद्ध केला असे कसे म्हणावे? विषयांना वश झालेला तो निर्विषय ब्रह्माचा अनुभव घेणे शक्य नाही. ॥६८॥

तैसें विषई बापुडे । त्यांस ज्ञान कोणीकडे । वाचाळ शाब्दिक बडबडे । वरपडे जाले ॥६९॥

तसे विषयेच्छेने दीन झालेल्यांना ब्रह्मज्ञान कसे होईल? त्यांचा प्रभाव फक्त शब्दज्ञानाच्या रटाळ बडबडीपुरताच असतो. ॥६९॥

ऐसे शिष्य परमनष्ट । कनिष्ठांमध्ये कनिष्ठ । हीन अविवेकी आणी दृष्ट । खळ खोटे दुर्जन ॥७०॥

असे अत्यंत खोटे, नालायक, हीन, अविवेकी, दुष्ट, खळ, खोटे व दुर्जन भक्त असतू होत. ॥७०॥

ऐसे जे पापरूप । दीर्घदोषी वज्रलेप । त्यांस प्राश्नीत अनुताप । उद्धवतां आहे ॥७१॥

पापमय व दोष वज्रलेप झालेले महादोषी त्यांनाही अनुताप हेच प्रायश्चित्त आहे. ॥७१॥

तेहें पुन्हां शरण जावें । सद्गुरूस संतोषवावें । कृपादृष्टी जालियां व्हावें । पुन्हां शुद्ध ॥७२॥

त्यांनी पुन्हा श्रीगुरूंना शरण जावे, त्यांना संतुष्ट करून त्यांच्या कृपादृष्टीने पुन्हा शुद्ध व्हावे. ॥७२॥

स्वामीद्रोह जया घडे । तो यावश्चंद्र नरकीं पडे । त्यास उपावचि न घडे । स्वामी तुष्टल्यावांचुनी ॥७३॥

जे श्रीगुरूंचा द्रोह करतात म्हणजे आज्ञा मानीत नाहीत ते कल्पान्तापर्यंत नरकात पडतात. श्रीगुरूंच्या संतोषावाचून त्यांना सुटकेचा एकही मार्ग उपलब्ध नाही. ॥७३॥

स्मशानवैराग्य आलें । म्हणोन लोटांगण घातलें । तेणें गुणें उपतिष्ठलें । नाहीं ज्ञान ॥७४॥

कोणाचा मृत्यू पाहून तात्पुरते वैराग्य येऊन श्रीगुरूंच्या पायावर डोके ठेवण्याने कोणाला व कधीच ब्रह्मज्ञान होत नाही. ॥७४॥

भाव आणिला जायाचा । मंत्र घेतला गुरूचा । शिष्य जाला दो दिसांचा । मंत्राकारणें ॥७५॥

ओढूनताणून आणल्यामुळे जो भाव टिकणारा नाहीच त्या भावाने श्रीगुरूंचा मंत्र घेणारा दोन दिवसांचा शिष्य केवळ मंत्रार्थी असतो. ॥७५॥

ऐसे केले गुरु उदंड । शब्द सिकला पाषांड । जाला तोंडाळ तर्मुड । माहापाषांडी ॥७६॥

असे अनेक गुरूंचे मंत्र घेऊन हा वेदांच्या मनोगताविरुद्ध वागणारा (पाषांड) शब्दज्ञान शिकून वाचाळ, लुडबुड्या व अत्यंत स्वैर बनतो. (पाषांड म्हणजे नास्तिक. तो गुरूचा मंत्रच घेणार नाही. म्हणून पाषांड म्हणजे स्वैर असा अर्थ केला.) ॥७६॥

घडी येक रडे आणी पडे । घडी येक वैराग्य चढे । घडी येक अहंभाव जडे । ज्ञातेपणाचा ॥७७॥

घटकेत भाव जागृतीचा आव आणून रडतो व पायावर दंडवत घालतो, घटकेत अत्यंत वैराग्याची भूमिका घेतो व दुसऱ्या क्षणी शब्दज्ञानाने फुगून जातो. ॥७७॥

घडी येक विस्वास धरी । सर्वेच घडी येक गुर्गुरी । ऐसे नाना छंद करी । पिसाट जैसा ॥७८॥

एक दिवस अत्यंत श्रद्धेचा उजाडतो तर दुसऱ्याच दिवशी श्रीगुरूंवर गुरगुरू लागतो असा वेड्यासारखे अनेक चाळे करतो. ॥७८॥

काम क्रोध मद मत्सर । लोभ मोह नाना विकार । अभिमान कापट्य तिरस्कार । हृदई नांदती ॥७९॥

काम, संताप, मस्ती, मत्सर, लोभ, मोहादी विकार, अहंकार, कपटीपणा व तिरस्कार अंतःकरणात ठाण मांडून बसलेले असतात. ॥७९॥

अहंकार आणी देहपांग । अनाचार आणी विषयसंग । संसार प्रपंच उद्वेग । अंतरीं वसे ॥८०॥

अहंता, देहतादात्म्य, निषिद्ध कर्म व विषयासक्ती, संसार व प्रपंचाचा अत्यंत त्रास हे सर्व अंतःकरणात नांदत असतात. ॥८०॥

दीर्घसूत्री कृतघ्न पापी । कुकर्मी कुतर्की विकल्पी । अभक्त अभाव सीघ्रकोपी । निष्ठुर परघातक ॥८१॥

प्रत्येक गोष्ट लांबणीवर टाकणारा, केलेले उपकार न जाणणारा, पापी, कुकर्मी, कुतर्क लढवणारा, संशयांनी भरलेला, प्रेम व भाव नसणारा, क्षणात संतप्त होणारा, कठोर व दुसऱ्याचा घात करणारा असतू शिष्य असतो. ॥८१॥

हृदयेंसुन्य आणी आळशी । अविवेकी आणी अविस्वासी । अधीर अविचार संदेहासी । दृढ धर्ता ॥८२॥

सहानुभूतीशून्य, आळशी, विवेकहीन, श्रद्धाहीन, उतावळा, अविचारी व शंका कधीच न संपणारा ॥८२॥

आशा ममता तृष्णा कल्पना । कुबुद्धी दुर्वृत्ति दुर्वासना । अल्पबुद्धि विषय कामना । हृदई वसे ॥८३॥

आशा, ममत्व, हव्यास, मनोराज्य, दुर्बुद्धी, वाईट प्रवृत्ती, कुवासना, बुद्धिमांद्य व संभोगासक्तीने भरलेले मन ॥८३॥

ईषणा असूया तिरस्कारें । निदेस प्रवर्ते आदरें । देहाभिमानें हुंबरे । जाणपणें ॥८४॥

पुत्रेष्णा, दारेष्णा, लोकेष्णा, वित्तेष्णा, असूया व तिरस्कार ह्यांमुळे दुसऱ्याची निंदा करण्यास टपलेला, स्वतःच्या सामर्थ्याच्या अभिमानाने गुर्मीत राहून ज्ञानाच्या अहंकारात राहणारा- ॥८४॥

क्षुधा तृष्णा आवरेना । निद्रा सहसा धरेना । कुटुंबचिंता वोसरेना । भ्रांति पडिली ॥८५॥

तहान, भूक व झोप अनावर असलेला, न संपणाऱ्या कौटुंबिक समस्यांनी गोंधळून गेलेला- ॥८५॥

शाब्दिक बोले उदंड वाचा । लेश नाहीं वैराग्याचा । अनुताप धारिष्ट साधनाचा । मार्ग न धरी ॥८६॥

तोंडाने भक्ती, ज्ञान व वैराग्याच्या अफाट गोष्टी बोलतो, पण खरे वैराग्य जराही नसते. अनुताप होऊन धैर्याने साधना कधीच करीत नाही. ॥८६॥

भक्ति विरक्ति ना शांती । सद्वृत्ति लीनता ना दांती । कृपा दया ना तृप्ती । सुबुद्धि असेच ना ॥८७॥

भक्ती, विरक्ती, शांती, सत्प्रवृत्ती, नम्रता, इंद्रियदमन, कृपा, दया, तृप्ती व सदबुद्धी नसते. ॥८७॥

कायाक्लेसीं शरीरहीन । धर्मविषई परम कृपण । क्रिया पालटेना कठिण । हृदय जयाचें ॥८८॥

शरीराला कष्ट देण्याची वेळ आली की ह्याला जणू शरीरच नसते! धर्मपालनातील दान हा शब्दही त्याला नको असतो. स्वतःमध्ये कोणतेच परिवर्तन न करणारा कठोर मनाचा- ॥८८॥

आर्जव नाहीं जनासी । जो अप्रिये सज्जनासी । जयाचे जिवीं आहिणेंसीं । परन्यून वसे ॥८९॥

लोकांशी सरळ न बोलणारा, सज्जनांना अप्रिय होणारा व रात्रंदिवस इतरांची उणीदुणी काढणारा, ॥८९॥

सदा सर्वकाळ लटिका । बोले माईक लापणिका । क्रिया विचार पाहातां येका । वचनीं सत्य नाहीं ॥९०॥

सतत खोटे, फसवे व हातचे राखून बोलणारा व प्रत्यक्ष कृती व बोलणे ह्यांत कधीच मेळ नसणारा- ॥९०॥

परपीडेविषई तत्पर । जैसें विंचु आणि विखार । तैसा कुशब्दे जिह्वार । भेदी सकळांचे ॥९१॥

दुसऱ्याला यातना देण्यासाठी आतुर, विंचू वा सर्पाप्रमाणे शब्दाने डंख मारून दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला घरे पाडणारा. ॥९१॥

आपले झांकी अवगुण । पुढिलांस बोले कठिण । मिथ्या गुणदोषेविण । गुणदोष लावी ॥९२॥

स्वतःच्या दुर्गुणांचे समर्थन करून किंवा त्यांचा उच्चारही न करता दुसऱ्यांना किंवा वडील मंडळींना त्यांच्या ठायी नसलेल्या गुणदोषांबद्दल कठोर शब्दात निर्भत्सना करतो. गुणांमध्येही दोष पाहतो. ॥१२॥

स्वयें पापात्मा अंतरीं । पुढिलांचि कणव न करी । जैसा हिंसक दुराचारी । परदुःखे शिणेना ॥१३॥

स्वतः पापाने अंतर्बाह्य भरलेला असून दुसऱ्याविषयी जराही दयाबुद्धी नसते. हिंसक प्रवृत्तीच्या दुराचाऱ्याला इतरांच्या दुःखाबद्दल जराही वाईट वाटत नाही. उलट- ॥१३॥

दुःख पराव्यांचे नेणती । दुर्जन गांजिले चि गांजिती । श्रम पावतां आनंदती । आपुले मनीं ॥१४॥

दुसऱ्यांच्या दुःखाची पर्वा न करणारे असे दुष्ट, दुर्जन दुःखी असलेल्यांना अधिक दुःख देऊन त्यांना झालेल्या यातनांनी स्वतः संतुष्ट होतात! ॥१४॥

स्वदुःखें झुरे अंतरीं । आणी परदुःखें हास्य करी । तयास प्राप्त येमपुरी । राजदूत ताडिती ॥१५॥

स्वतःला दुःख झाले की तळमळतो, पण तेच दुसऱ्याला झाले तर त्याला आसुरी आनंद होतो. अशा दुष्टाला यमपुरीत यमदूत भरपूर झोडपतात. ॥१५॥

असो ऐसे मदांध बापुडे । तयांसि भगवंत केंचा जोडे । जयांस सुबुद्धि नावडे । पूर्वपातकेंकरूनी ॥१६॥

आता असत् शिष्याचे वर्णन पुरे झाले. अशा धुंदी चढलेल्या पण पारमार्थिक दृष्ट्या दीनवाण्यांना देवदर्शन कसे होईल? अनंत जन्मे केलेल्या पापांमुळे त्यांना हितकर उपदेश मुळीच रुचत नाही. ॥१६॥

तयास देहाचा अंतीं । गात्रें क्षीणता पावती । जिवलगें वोसंडिती । जाणवेल तेव्हां ॥१७॥

मरणाच्या वेळी जेव्हा सर्व इंद्रिये क्षीण होतील व ज्यांना आपले म्हटले ते सोडून जातील तेव्हाच त्याचे डोळे उघडतील. ॥१७॥

असो ऐसे गुणावेगळे । ते सच्छिष्य आगळे । दृढ भावार्थे सोहळे । भोगिती स्वानंदाचे ॥१८॥

वरील सर्व दुर्गुण नसलेले सत्शिष्य भाग्यवान असून त्यांच्या सद्गुरूंवरील दृढ भाव व निष्ठेमुळे ते स्वानंद सुखाचे सोहळे भोगतात. ॥१८॥

जये स्थळीं विकल्प जागे । कुळाभिमान पाठीं लागे । ते प्राणी प्रपंचसंगें । हिंपुटी होती ॥१९॥

ज्यांना संशय उत्पन्न होतात, प्रतिष्ठेच्या कल्पना आडव्या येतात ते प्रपंचासक्तीमुळे कष्टी होतात. ॥१९॥

जेणेंकरितां दुःख जालें । तेंचि मनीं दृढ धरिलें । तेणें गुणें प्राप्त जालें । पुन्हां दुःख ॥१००॥

एखादी गोष्ट दुःखदायक आहे असा अनुभव येऊनही तिलाच कवटाळून बसले तर पुन्हा पुन्हा दुःखच वाट्याला येते. ॥१००॥

संसारसंगें सुख जालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें । ऐसें जाणोन अनहित केलें । ते दुःखी होती स्वयें ॥१०१॥

प्रपंचामध्ये निर्भेळ सुख मिळते असे आजपर्यंत ऐकले नाही व पाहिलेही नाही. हे ठाऊक असूनही प्रपंचात आसक्त असणारे स्वतःचे शाश्वत हित डावलून स्वतःच दुःखे भोगतात. ॥१०१॥

संसारी सुख मानिती । ते प्राणी मूढमती । जाणोन डोळे झांकिती । पढतमूर्ख ॥१०२॥

संसारात सुख मानणारे मोहित बुद्धीचे असून त्यांतील दुःख पाहूनही परमार्थाबाबत डोळेझाक करतात. हे सर्व

पढतमूर्खच म्हटले पाहिजेत! ॥१०२॥

प्रपंच सुखे करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा । परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥१०३॥

गृहस्थाश्रम अवश्य करावा व तो सुखाने करावा पण त्यातच परमार्थाची पूर्वतयारी करून तोही वाढता ठेवावा. परमार्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करणे योग्यही नाही व धर्माला मान्यही नाही. ॥१०३॥

मागां जालें निरूपण । गुरुशिष्यांची वोळखण । आतां उपदेशाचें लक्षण । सांगिजेल ॥१०४॥

आतापर्यंत श्रीगुरू व शिष्य ह्यांची सत् व असत् लक्षणे तपशीलवार सांगून झाली. आता गुरू शिष्यांना उपदेश कोणता व कसा करतात ते सांगू. ॥१०४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शिष्यलक्षणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शिष्यलक्षण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास चवथा : उपदेशलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें । बहुविधें कोण कोणें । सांगतां तें असाधारणें । परी कांही येक सांगों ॥१॥

आतां श्रीगुरू त्यांच्या शिष्यांना करीत असलेल्या अनंत प्रकारच्या उपदेशासंबंधी थोडेफार सांगतो. ॥१॥

बहुत मंत्र उपदेशिती । कोणी नाम मात्र सांगती । येक ते जप करविती । वोंकाराचा ॥२॥

त्यांतील बहुतेक जण कोणत्या ना कोणत्या मंत्राचा उपदेश करतात. उदा. नाममंत्र किंवा प्रणवाचा जप. ॥२॥

(ओवी ३ ते २९ मंत्र, देवता, विविध हेतू, तंत्र इत्यादिकांची यादी आहे. ह्यांची तपशीलवार माहिती सांगणे हा समर्थाचा हेतू नाही, तर त्यांची उपयुक्तता अत्यंत मर्यादित असून 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' हा ठाम सिद्धांत त्यांना सांगावयाचा आहे.)

शिवमंत्र भवानीमंत्र । विष्णुमंत्र माहालक्ष्मीमंत्र । अवधूतमंत्र गणेशमंत्र । मार्तंडमंत्र सांगती ॥३॥

मछकूर्मवह्नावमंत्र । नृसिंहमंत्र वामनमंत्र । भार्गवमंत्र रघुनाथमंत्र । कृष्णमंत्र सांगती ॥४॥

भैरवमंत्र मल्लारिमंत्र । हनुमंतमंत्र येक्षिणीमंत्र । नारायेणमंत्र पांडुरंगमंत्र । अघोरमंत्र सांगती ॥५॥

शेषमंत्र गरुडमंत्र । वायोमंत्र वेताळमंत्र । झोटिंगमंत्र बहुधा मंत्र । किती म्हणौनि सांगावे ॥६॥

बाळामंत्र बगुळामंत्र । काळिमंत्र कंकाळिमंत्र । बटुकमंत्र नाना मंत्र । नाना शक्तींचे ॥७॥

पृथकाकारें स्वतंत्र । जितुके देव तितुके मंत्र । सोपे अवघड विचित्र । खेचर दारुण बीजाचे ॥८॥

पाहों जातां पृथ्वीवरी । देवांची गणना कोण करी । तितुके मंत्र वैखरी । किती म्हणौन वदवावी ॥९॥

असंख्यात मंत्रमाळा । येकाहूनि येक आगळा । विचित्र मायेची कळा । कोण जाणे ॥१०॥

कित्येक मंत्रां भूतें जाती । कित्येक मंत्रां वेथा नासती । कित्येक मंत्रां उतरती । सितें विंचू विखार ॥११॥

ऐसे नाना परीचे मंत्री । उपदेशिती कर्णपात्रीं । जप ध्यान पूजा यंत्री । विधानयुक्त सांगती ॥१२॥

येक शिव शिव सांगती । येक हरि हरि म्हणविती । येक उपदेशिती । विठल विठल म्हणोनि ॥१३॥

येक सांगती कृष्ण कृष्ण । येक सांगती विष्ण विष्ण । येक नारायण नारायण । म्हणौनि उपदेशिती

॥१४॥

येक म्हणती अच्युत अच्युत । येक म्हणती अनंत अनंत । येक सांगती दत्त दत्त । म्हणत जावें ॥१५॥

येक सांगती राम राम । येक सांगती ॐ ॐ म । येक म्हणती मेघशाम । बहुतां नामीं स्मरावा ॥१६॥

येक सांगती गुरु गुरु । येक म्हणती परमेश्वरु । येक म्हणती विघ्नहरु । चिंतीत जावा ॥१७॥

येक सांगती शामराज । येक सांगती गरुडध्वज । येक सांगती अधोक्षज । म्हणत जावें ॥१८॥

येक सांगती देव देव । येक म्हणती केशव केशव । येक म्हणती भार्गव भार्गव । म्हणत जावें ॥१९॥

येक विश्वनाथ म्हणवित्ती । येक मल्लारि सांगती । येक ते जप करवित्ती । तुकाई तुकाई म्हणौनी ॥ २० ॥
 हें किती म्हणौनि सांगावें । शिवशक्तीचीं अनंत नांवें । इछेसारिखीं स्वभावें । उपदेशित्ती ॥ २१ ॥
 येक सांगती मुद्रा च्यारी । खेचरी भूचरी चाचरी अगोचरी । येक आसनें परोपरी । उपदेशित्ती ॥ २२ ॥
 येक दाखवित्ती देखणी । येक अनुहातध्वनी । येक गुरु पिंडज्ञानी । पिंडज्ञान सांगती ॥ २३ ॥
 येक सांगती कर्ममार्ग । येक उपासना मार्ग । येक सांगती अष्टांग योग ॥ नानाचक्रे ॥ २४ ॥
 येक तपें सांगती । येक अजपा निरोपित्ती । येक तत्वे विस्तारित्ती । तत्वज्ञानी ॥ २५ ॥
 येक सांगती सगुण । येक निरोपित्ती निर्गुण । येक उपदेशित्ती तीर्थाटण । फिरावें म्हणूनी ॥ २६ ॥
 येक माहावाक्यें सांगती । त्यांचा जप करावा म्हणती । येक उपदेश करित्ती । सर्व ब्रह्म म्हणौनी ॥ २७ ॥
 येक शाक्तमार्ग सांगती । येक मुक्तमार्ग प्रतिष्ठित्ती । येक इंद्रियें पूजन करवित्ती । येका भावें ॥ २८ ॥
 येक सांगती वशीकर्ण । स्तंभन मोहन उच्चाटण । नाना चेटकें आपण । स्वयें निरोपित्ती ॥ २९ ॥

भ. शंकर, माता भवानी, श्रीविष्णू, महालक्ष्मी, श्रीदत्तावधूत, गणेश, मार्तंड, मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, भार्गव, श्रीराम, श्रीकृष्ण, भैरव, मल्हारी मार्तंड, हनुमंत, यक्षिणी, नारायण, पांडुरंग, अघोरमंत्र, शेष, गरुड, वायू, वेताळ, झोटिंग, बाळा, बगळा, कालिका, कंकाळी, बटुकभैरव. इ. प्रकारे जेवढे देव तेवढे मंत्र. काही सोपे, काही सिद्ध करण्यास कठीण, काही गुप्त पण परिणामी भयंकर असतात. ह्या पृथ्वीवर अगणित देव असून वाणीने कोणाकोणाचे मंत्र जपावे! मायेची विविधता एवढी आहे की ह्या मंत्रांचीही संख्या अफाट व चित्रविचित्र आहे. भूते निघून जाणे, आजार बरे होणे, विंचू व सर्पाचे विष उतरणे इ. हेतूने अनेक मांत्रिक अनेक मंत्र कानांत सांगून जोडीला त्यांचा जप, ध्यान, दैवतोपासना, यंत्र इत्यादी विधाने सांगतात. शिव, हरी, विठ्ठल, कृष्ण, विष्णू, नारायण, अच्युत, अनंत, दत्त, राम, प्रणव, मेघःश्याम, श्रीगुरू, परमेश्वर, गणपती, घनश्याम, गरुडध्वज, अधोक्षज, देव, केशव, भार्गव, विश्वनाथ, मल्हारी, तुकाई इ. नामे 'दत्त दत्त' अशा प्रकारे दोनदा दोनदा जपावयास सांगतात. देव व देवीची अनंत नामे असून त्यांच्या त्यांच्या इच्छेप्रमाणे जप करावयास सांगतात. जमीन, भ्रूमध्य, आकाश व अंतःकरणांत नजर स्थिर करण्याच्या अनुक्रमे भूचरी, चाचरी, खेचरी व अगोचरी अशा चार मुद्रा सांगणारे आहेत. कोणी अब्दुत दर्शने सांगतात, अनाहत नादाचे माहात्म्य गातात. कोणी उपासना तर दुसरे अष्टांग योग व चक्रभेदनाच्या अब्दुत गोष्टी वर्णन करतात. अजपाजप, नाना तपे सांगतात. पिंड-ब्रह्मांडाची तत्त्वे, सगुण, निर्गुण, तीर्थयात्रा, माहावाक्यविवरण करून त्यांचा जप, 'हे सर्व ब्रह्म आहे.' असे तत्वज्ञान सांगतात. शाक्तपंथ, मुक्तमार्ग, जननेंद्रियांचे पूजन, वशीकरण, स्तंभन, संमोहन, उच्चाटण, चेटुक इ. वाममार्गाच्याही उपासना सांगतात. ॥३-२९॥

ऐसी उपदेशांची स्थिती । पुरे आतां सांगों किती । ऐसे हे उपदेश असती । असंख्यात ॥ ३० ॥

असे हे अनेक प्रकारचे उपदेश गुरू शिष्यांना करतात. त्यांची संख्या अगणित आहे. ॥३०॥

ऐसे उपदेश अनेक । परी ज्ञानेविण निरार्थक । येविषई असे येक । भगवद्वचन ॥ ३१ ॥

असे उपदेश वाटेल तेवढे असले तरी 'जीव ब्रह्म आहे' असे निसंदिग्ध प्रत्यक्ष ज्ञान झाल्यावाचून कशालाच किंमत नाही. भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात- ॥३१॥

**श्लोक नानाशास्त्रं पठेल्लोको नानादैवतपूजनम् ।
 आत्मज्ञानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम् ।
 शैवशाक्तागमाद्या ये अन्ये च बहवो मताः ।**

अपभ्रंशसमास्तेऽपि जीवानां भ्रान्तचेतसाम् ।।
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ।।

श्लोकार्थ

हे अर्जुना, कोणी सर्व शास्त्रे आत्मसात केली किंवा अनेक दैवतांच्या यथाविधी उपासना केल्या तरी आत्मज्ञानावाचून ती सर्व निरर्थक असतात. शैव, शाक्तादी आगमातील नाना मते आधीच भ्रमलेल्या जीवांना अधोगतीला नेतात. आत्मज्ञानासारखे पावन करणारे दुसरे काही श्रेष्ठ नाही.

याकारणं ज्ञाना समान । पवित्र उत्तम न दिसे अन्य । म्हणून आधीं आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे ।।३२।।

म्हणून आत्मज्ञानासारखे पावन करणारे व सर्वश्रेष्ठ दुसरे काहीच नसल्याने आत्मज्ञानालाच अग्रक्रम दिला पाहिजे. ॥३२॥

सकळ उपदेशीं विशेष । आत्मज्ञानाचा उपदेश । येविषई जगदीश । बहुतां ठाई बोलिला ।।३३।।

अन्य कोणत्याही उपदेशाहून आत्मज्ञानाचा उपदेश श्रेष्ठ असल्याचे भगवंताने जागोजागी सांगितले आहे. ॥३३॥

श्लोक यस्य कस्य च वर्णस्य ज्ञानं देहे प्रतिष्ठितम् ।

तस्य दासस्य दासोहं भवे जन्मनि जन्मनि ।।

श्लोकार्थ

कोणत्याही वर्णाच्या पुरुषामध्ये आत्मज्ञान सुप्रतिष्ठित झाले असेल तर त्याच्या दासाचा मी जन्मोजन्मी दास होऊन राहतो.

आत्मज्ञानाचा महिमा । नेणे चतुर्मुख ब्रह्मा । प्राणी बापुडा जीवात्मा । काय जाणे ।।३४।।

आत्मज्ञानाचे माहात्म्य प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला सुद्धा आकलन होत नाही. सामान्य बिचाऱ्या जीवाला ते कसे कळेल? ॥३४॥

सकळ तीर्थांची संगती । स्नानदानाची फळश्रुती । त्याहून ज्ञानाची स्थिती । विशेष कोटिगुणें ।।३५।।

पृथ्वीवरील सर्व तीर्थांच्या यथाशास्त्र यात्रा केल्या किंवा स्नाने व दाने केली तरी आत्मज्ञान त्यांचेपेक्षा कोटीपटीने श्रेष्ठ आहे. ॥३५॥

श्लोक— पृथिव्यां यानि तीर्थानि स्नानदानेषु यत्फलम् ।

तत्फलं कोटिगुणितं ब्रह्मज्ञानसमोपमम् ।।

पृथ्वीवर जेवढी तीर्थे आहेत तेथे स्नाने व दाने करून जे फळ मिळते त्याच्या कोटीपट ब्रह्मज्ञानाचे फळ आहे.

म्हणौनि जें आत्मज्ञान । तें गहनाहून गहन । ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ।।३६।।

म्हणून आत्मज्ञान अत्यंत सूक्ष्म व सर्वश्रेष्ठ आहे. आता त्याची लक्षणे सांगतो ती ऐका. ॥३६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उपदेशलक्षणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उपदेशलक्षण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास पाचवा : बहुधाज्ञान

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

जंव तें ज्ञान नाहीं प्रांजळ । तव सर्व कांहीं निर्फळ । ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥१॥

त्या शब्दाने व अनुभवाने सुस्पष्टपणे कळलेल्या ब्रह्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व साधने निरुपयोगी असतात. द्वन्द्वातील तळमळ निर्द्वंद्व ब्रह्मज्ञान ज्ञाल्याशिवाय संपत नाही. ॥१॥

ज्ञान म्हणतां वाटे भरम । काये रे बा असेल वर्म । म्हणोनि हा अनुक्रम । सांगिजेल आतां ॥२॥

‘ब्रह्मज्ञान’ हा शब्द उच्चारताच सामान्य माणूस ‘हा सर्व ब्रह्मघोटाळा आहे’ असे म्हणतो! त्याचे वर्म काय आहे ते त्याला उमजत नाही. म्हणून आता क्रमाक्रमाने ते स्पष्ट करू. ॥२॥

(पारमार्थिक दृष्ट्या ज्ञान कशाला म्हणू नये ते तपशीलवार सांगतात-)

भूत भविष्य वर्तमान । ठाउकें आहे परिछिन्न । यासी हि म्हणिजेत ज्ञान । परी तें ज्ञान नव्हे ॥३॥

भूत, भविष्य व वर्तमानातील घटना बरोबर सांगता येणाऱ्यालाही लोक चकित होऊन ज्ञानी म्हणतात. पण ते खरे ज्ञान नाही. ॥३॥

बहुत केलें विद्यापठण । संगीतशास्त्र रागज्ञान । वैदिक शास्त्र वेदाधेन । हें हि ज्ञान नव्हे ॥४॥

न्यायमीमांसादी विद्यांचा अभ्यास केला, संगीत, राग, वैदिकी, वेदान्तशास्त्र, वेदाध्ययन केले हेही ज्ञान नव्हे. ॥४॥

नाना वेवसायाचें ज्ञान । नाना दीक्षेचें ज्ञान । नाना परीक्षेचें ज्ञान । हें ज्ञान नव्हे ॥५॥

वैद्यकी इ. व्यवसाय, दीक्षा देता येणे, अश्वादी परीक्षा इ. ज्ञान नव्हे. ॥५॥

नाना वनितांची परीक्षा । नाना मनुष्यांची परीक्षा । नाना नरांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥६॥

स्त्री, नद्या व माणसांची पारख हे ज्ञान नाही. ॥६॥

नाना अश्यांची परीक्षा । नाना गजांची परीक्षा । नाना स्वापदांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥७॥

नाना पशूंची परीक्षा । नाना पक्ष्यांची परीक्षा । नाना भूतांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥८॥

नाना यानांची परीक्षा । नाना वस्त्रांची परीक्षा । नाना शस्त्रांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥९॥

नाना धातूंची परीक्षा । नाना नाण्यांची परीक्षा । नाना रत्नांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१०॥

नाना पाषाण परीक्षा । नाना काष्ठांची परीक्षा । नाना वाद्यांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥११॥

नाना भूमींची परीक्षा । नाना जळांची परीक्षा । नाना सतेज परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१२॥

नाना रसांची परीक्षा । नाना बीजांची परीक्षा । नाना अंकुरपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१३॥

नाना पुष्पांची परीक्षा । नाना फळांची परीक्षा । नाना वल्लींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१४॥

नाना दुःखांची परीक्षा । नाना रोगांची परीक्षा । नाना चिन्हांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१५॥

नाना मंत्रांची परीक्षा । नाना यंत्रांची परीक्षा । नाना मूर्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१६॥

नाना क्षत्रांची परीक्षा । नाना गृहांची परीक्षा । नाना पात्रांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१७॥

नाना होणार परीक्षा । नाना समयांची परीक्षा । नाना तर्कांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१८॥
 नाना अनुमान परीक्षा । नाना नेमस्त परीक्षा । नाना प्रकार परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१९॥
 नाना विद्येची परीक्षा । नाना कळेची परीक्षा । नाना चातुर्यपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२०॥
 नाना शब्दांची परीक्षा । नाना अर्थांची परीक्षा । नाना भाषांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२१॥
 नाना स्वरांची परीक्षा । नाना वर्णांची परीक्षा । नाना लेखनपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२२॥
 नाना मतांची परीक्षा । नाना ज्ञानांची परीक्षा । नाना वृत्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२३॥
 नाना रुपांची परीक्षा । नाना रसनेची परीक्षा । नाना सुगंधपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२४॥
 नाना सृष्टींची परीक्षा । नाना विस्तारपरीक्षा । नाना पदार्थपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥२५॥
 नेमकचि बोलणें । तत्काळचि प्रतिवचन देणें । सीघ्रचि कवित्व करणें । हें ज्ञान नव्हे ॥२६॥
 नेत्रपालवी नादकळा । करपालवी भेदकळा । स्वरपालवी संकेतकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥२७॥
 काव्यकुशळ संगीतकळा । गीतप्रबंद नृत्यकळा । सभाच्यातुर्य शब्दकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥२८॥
 वाग्विलास मोहनकळा । रम्य रसाळ गायनकळा । हास्य विनोद कामकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥२९॥
 नाना लाघवें चित्रकळा । नाना वाद्यें संगीतकळा । नाना प्रकारें विचित्र कळा । हे ज्ञान नव्हे ॥३०॥
 आदिकरुनि चौसष्टि कळा । याहि वेगळ्या नाना कळा । चौदा विद्या सिद्धि सकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥३१॥

घोडे, हत्ती, श्वापदे, पशू, पक्षी, भूते, विमाने, वस्त्रे, शस्त्रे, धातू, नाणी, रत्ने, पाषाण, वनौषधी, वाद्ये, जमीन, पाणी, माणके, रस, बीजे, अंकुर, फुले, फळे, वेली, दुःखे, रोग, चिन्हे, मंत्र, यंत्र, मुहूर्त, क्षेत्र, घरे, भांडी, भविष्य, शुभाशुभ वेळ, तर्क, अनुमान, नियम, सर्व प्रकार, विद्या, कला, चातुर्य, शब्द, अर्थ, भाषा, स्वर, वर्ण, लेखन, मते, ज्ञान, वृत्ती, रूप, चव, गंध, सृष्टी, विस्तार, पदार्थ, नेटके बोलणे, लगेच उत्तर देणें, शीघ्रकवित्व, नेत्रसंकेत, हस्तसंकेत, स्वरसंकेत, काव्य, संगीत, गीता, प्रबंध, नृत्य, सभेचे आयोजन, शब्द, वाणीचे चातुर्य, संमोहन, रम्य व रसाळ गायन, हास्य, विनोद, रतिक्रीडा, हस्तलाघव, चित्रे काढणे, वाद्ये वाजवणे व इतर अनेक कला अवगत असणे ह्याला ज्ञान म्हणत नाहीत. चौसष्ट कला चौदा विद्या, सिद्धी इत्यादी सुद्धा ज्ञान नव्हे. ॥७-३१॥

असो सकळ कळाप्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण । तरी ते कौशल्यता, परी ज्ञान । म्हणों चि नये ॥३२॥

एकूण सर्व कलांत निपुण असणे, सर्व विद्यासंपन्न होणे यांना कौशल्य म्हणावे. ते ज्ञान नाही. ॥३२॥

हें ज्ञान होयेसें भासे । परंतु मुख्य ज्ञान तें अनारिसें । जेथें प्रकृतीचें पिसें । समूळ वाव ॥३३॥

हे सर्व ज्ञान आहे असा भास होतो. परंतु जेथे दृश्य जगताचा लागलेला ध्यासच मुळात भ्रम ठरतो ते ब्रह्मज्ञान हेच फक्त ज्ञान असून त्याचे स्वरूप फार फार वेगळे आहे. ॥३३॥

जाणावें दुसऱ्याचें जीवीचें । हें ज्ञान वाटे साचें । परंतु हें आत्मज्ञानाचें । लक्षण नव्हे ॥३४॥

एखाद्याच्या मनातील विचार कोणी सहजतेने जाणले तर तो मोठा ज्ञानी आहे असे वाटते. परंतु आत्मज्ञानाचे हे लक्षणच नाही. ॥३४॥

माहानुभाव माहाभाला । मानसपूजा करितां चुकला । कोणी येकें पाचारिला । ऐसें नव्हे म्हणोनी ॥३५॥

एक महात्मा मानसपूजा करित असता त्याने त्यांत चूक केली. दुसऱ्याने ती चूक त्याच्या लक्षात आणून दिली. ॥३५॥

ऐसी जाणे अंतरस्थिती । तयासि परम ज्ञाता म्हणती । परंतु जेणें मोक्षप्राप्ती । तें हें ज्ञान नव्हे ॥३६॥

असे अंतर्ज्ञान असणाऱ्याला, सामान्य लोक मोठा ज्ञानी समजतात. पण हे मोक्षदायक ज्ञान नव्हे. ॥३६॥

बहुत प्रकारींचीं ज्ञानें । सांगों जातां असाधारणें । सायोज्यप्राप्ती होये जेणें । तें ज्ञान वेगळें ॥३७॥

सर्व प्रकारचे ज्ञान सांगू म्हटले तर ते अगणित आहे. ज्याने जीव व ब्रह्म यांचे ऐक्य साधते ते ज्ञान वेगळेच आहे. ॥३७॥

तरी तें कैसें आहे ज्ञान । समाधानाचें लक्षण । ऐसें हें विशद करून । मज निरोपावें ॥३८॥

श्रोता म्हणतो- ते ज्ञान कसे आहे ते मला माझे समाधान होईल असे स्पष्ट करून सांगावे. ॥३८॥

ऐसें शुद्ध ज्ञान पुसिलें । तें पुढिलें समासीं निरोपिलें । श्रोतां अवधान दिधलें । पाहिजे पुढें ॥३९॥

असा शुद्धज्ञानासंबंधीचा प्रश्न विचारल्यानंतर ते पुढील समासात सांगत आहे. श्रोत्याने पूर्ण लक्ष घावे. (चालू समासात 'माहिती' या सदरात मोडणारे अशुद्ध ज्ञान सांगून झाले.) ॥३९॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बहुधाज्ञाननाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बहुधाज्ञान' नावाचा पाचवा समास समाप्त**

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास सहावा : शुद्धज्ञान

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

ऐक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान । पाहावें आपणासि आपण । या नांव ज्ञान ॥१॥

शुद्ध ज्ञानाचे लक्षण ऐका. आत्मज्ञान हेच शुद्ध ज्ञान होय. यामध्ये जीवाने (आपण) आत्म्याचे (आपणासी) 'तो मी आहे' असे दर्शन घ्यावयाचे असते. (पहावयाचे असते) हेच शुद्ध ज्ञान होय. ॥१॥

मुख्य देवास जाणावें । सत्य स्वरूप वोळखावें । नित्यानित्य विचारावें । या नांव ज्ञान ॥२॥

ब्रह्म हेच देवाचे मुख्य स्वरूप आहे. ते त्रिकालाबाधित म्हणजे सत्य असून तेच ओळखावे. ते नित्य असून त्या व्यतिरिक्त जे भासते ते सर्व अनित्य असते असा निश्चय करणे हेच ज्ञान. ॥२॥

जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे । समूळ द्वैत निवारे । या नांव ज्ञान ॥३॥

ज्या तत्त्वामध्ये पंचभौतिक दृश्य सृष्टीचा बाध होऊन द्वैताचा मागमूसही राहत नाही त्या तत्त्वाच्या अनुभवाला ज्ञान असे म्हणतात. ॥३॥

मनबुद्धि अगोचर । न चले तर्काचा विचार । उल्लेख परेहूनि पर । या नांव ज्ञान ॥४॥

हा अनुभव व ते तत्त्व मन-बुद्धीच्या आवाक्यात येत नाही. तर्काचा सूक्ष्मपणा उपयोगी पडत नाही. परावाणीलाही जे अधिष्ठान आहे ते 'ज्ञान' होय. ॥४॥

जेथें नाही दृश्यभान । जेथें जाणीव हें अज्ञान । विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान । यासि बोलिजे ॥५॥

त्या स्वरूपात, दृश्य जगत् व त्याचे भान होणारा जीव नाही, 'कळणे' हे जेथे अज्ञानात मोडते, तेच विमळ व शुद्ध ब्रह्मरूप ज्ञान होय. ॥५॥

सर्वसाक्षी अवस्ता तुर्या । ज्ञान ऐसें म्हणती तथा । परी तें जाणजे वायां । पदार्थज्ञान ॥६॥

जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती या तीनही अवस्थांच्या साक्षीला तुर्या म्हणतात व तेच ज्ञान असा काहींचा समज आहे. परंतु ही अवस्था तीन अवस्थांच्या अपेक्षेने असल्याने अशुद्धच मानली पाहिजे किंवा ब्रह्म व माया यांच्या मधील जणू उंबरठ्यावर असणाऱ्या वृत्तीला तुर्या म्हणतात. पण ती 'कळणारी' असल्याने अशुद्ध ज्ञानरूप आहे. म्हणून टाकावू आहे. ॥६॥

दृश्य पदार्थ जाणजे । त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे । शुद्ध स्वरूप जाणजे । या नांव स्वरूपज्ञान ॥७॥

दृश्य पदार्थ 'कळणे' म्हणजे पदार्थज्ञान (माहिती) 'आत्मा मी' असा अनुभव घेणे हे स्वरूप ज्ञान. ॥७॥

जेथें सर्वचि नाहीं ठाईचें । तेथें सर्वसाक्षत्व कैचें । म्हणौनि शुद्ध ज्ञान तुर्येचें । मानूचि नये ॥८॥

ज्याला 'सर्व' म्हणतात ते मुळातच अस्तित्वात नसताना (अजातवाद) त्याचे साक्षित्व सिद्धच होत नाही. म्हणून तुर्या ही अवस्था शुद्धज्ञान आहे असे म्हणूच नये. ॥८॥

ज्ञान म्हणजे अद्वैत । तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत । म्हणौनि शुद्ध ज्ञान ते सतत । वेगळेंचि असे ॥९॥

ज्ञान हे अद्वैताचे दुसरे नाव आहे. तुर्येत द्वैत तर स्पष्ट दिसते. म्हणून शुद्ध ज्ञान केव्हाही वृत्तिज्ञानाहून फार वेगळे असते. ॥९॥

ऐक शुद्ध ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध स्वरूपचि आपण । या नांव शुद्ध स्वरूपज्ञान । जाणिजे श्रोतीं ॥१०॥

‘मी शुद्ध स्वरूप आहे’ हेच ज्ञान शुद्धस्वरूप ज्ञान असून तेच त्याचे लक्षण आहे. श्रोत्यांनी हे सतत लक्षात ठेवावे. ॥१०॥

माहांवाक्य उपदेश भला । परी त्याचा जप नाहीं बोलिला । तेथीचा तो विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥११॥

‘तत्त्वमसि’ सारख्या महावाक्याचा उपदेश फार चांगला आहे. पण त्याचा नामजपाप्रमाणे जप करावयाचा नाही. तर तत्, त्वम् व असि या तीन पदांच्या वाच्य व लक्ष्य अशा अर्थाचा विचार करावयाचा असतो. त्वमपद वाच्य जीव व लक्ष्य कूटस्थ चैतन्य. तत् पद वाच्य ईश्वर व लक्ष्य ब्रह्म. दोन्हीतील वाच्यार्थाचा त्याग (भागत्याग लक्षणेने) केला असता कूटस्थ चैतन्य (आत्मा) व ब्रह्म एकरूप आहेत. ॥११॥

माहांवाक्य उपदेश सार । परी घेतला पाहिजे विचार । त्याच्या जपें अंधकार । न फिटे भ्रांतीचा ॥१२॥

महावाक्य हे वेदान्ताच्या सर्व तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. परंतु त्याचा शास्त्रशुद्ध विचारच केला पाहिजे. त्याचा जप करून अज्ञान व भ्रम जाणार नाहीत. अज्ञानजन्य भ्रम फिटणार नाही. ॥१२॥

माहावाक्याचा अर्थ घेतां । आपण वस्तुचि तत्त्वतां । त्याचा जप करितां वृथा । सीणचि होये ॥१३॥

महावाक्याचा लक्ष्यार्थ स्वीकारला की ‘मीच ब्रह्म आहे’ असा निश्चय होतो. त्याचा जप केल्याने फुकटचे श्रम होतात. ॥१३॥

माहावाक्याचें विवरण । हें मुख्य ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध लक्ष्यांशें आपण । वस्तुच आहे ॥१४॥

महावाक्याचे स्पष्टीकरण करणें हे ज्ञानाचे मुख्य साधन आहे. (महावाक्य आत्मज्ञानाचे साधक आहे. जनक नाही) दोन्हीकडील शुद्ध लक्ष्यांश घेतले की (ओवी ११) मी ब्रह्मच आहे असा निश्चय होतो. ॥१४॥

आपला आपणासि लाभ । हें ज्ञान परम दुल्लभ । जें आदिअंती स्वयंभ । स्वरूपचि स्वयें ॥१५॥

‘मी’ मूळचा ब्रह्मरूप असताना मी स्वतःला देहादी समजू लागल्याने जणू मीच मला हरवून बसलो! महावाक्याने मला माझे मूळचे स्वरूप कळल्याने जणू माझाच मला पुन्हा लाभ झाला. हे ज्ञान अतिदुर्लभ असून प्रथमपासून शेवटपर्यन्त आदि अन्ती ब्रह्म हे माझे स्वरूपच आहे. (जन्मापासून मृत्यूपर्यंत किंवा अज्ञानापासून ज्ञानापर्यंत) ॥१५॥

जेथून हें सर्वही प्रगटे । आणी सकळही जेथें आटे । तें ज्ञान जालियां फिटे । भ्रांति बंधनाची ॥१६॥

हे सर्व दृश्य जग ज्यापासून प्रगट होते व शेवटी त्यातच लय पावते. (जन्माद्यस्य यतः ॥ ब्र.सू.) त्या ब्रह्माचे ‘मी ब्रह्म’ असे ज्ञान झाल्यावर ‘मी देह’, ‘मी कर्ता’ इ. भ्रमात्मक बंधने गळून पडतात. (भिद्यन्ते हृदयग्रन्थिः) –मुंडक) ॥१६॥

मतें आणी मतांतरें । जेथें होतीं निर्विकारें । अतिसूक्ष्म विचारें । पाहातां ऐक्य ॥१७॥

सांख्य वैशेषिकादि मते, निरीश्वर व सेश्वर इ. सांख्यातील पोटभेद हे सर्व त्या ब्रह्मस्वरूपात विरून जातात. ब्रह्मदृष्टीने त्यांचेकडे पाहिले असता त्यांचे अस्तित्वच उरत नाही. (जेथे नाना मता बुझावणी जाहली । एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली ॥ (ज्ञाने. ९-२७४) ती मते ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणी ऐक्याला येतात. ॥१७॥

जें या चराचराचें मूळ । शुद्ध स्वरूप निर्मळ । या नांव ज्ञान केवळ । वेदांतमतें ॥१८॥

या चर व अचर सृष्टीचे अधिष्ठान असलेले शुद्ध व निर्मळ स्वरूप हेच वेदान्तमताने ज्ञान होय. ॥१८॥

शोधितां आपलें मूळ स्थान । सहजचि उडे अज्ञान । या नांव म्हणिजे ब्रह्मज्ञान । मोक्षदायेक ॥१९॥

स्वतःचे अधिष्ठान शोधले की त्याचे अज्ञान सहजच जाते. हेच ते मोक्षसाधक ब्रह्मज्ञान होय. ॥१९॥

आपणासि वोळखों जातां । आंगी बाणे सर्वज्ञता । तेणें येकदेसी वार्ता । निशेष उडे ॥२०॥

स्वतःचे स्वरूप जाणू जाता 'सर्वप्रकाशक ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव येऊन स्वतःचे अल्पज्ञत्व संपून जाते. (सर्वज्ञ म्हणजे जगातील सर्व वस्तूंचे, शास्त्रांचे, कलांचे ज्ञान नव्हे. दुसऱ्याच्या मनातील विचार ओळखणे किंवा घडलेल्या व आगामी घटनांचे ज्ञान नव्हे. झाकलेल्या किंवा गुप्त वस्तू ओळखून त्यांचा तपशील सांगणे नव्हे! हे सर्व जग ज्यापासून झाले ते ब्रह्म जाणणाऱ्याला सर्वज्ञ म्हणतात). ॥२०॥

मी कोण ऐसा हेत । धरून पाहातां देहातीत । आवलोकितां नेमस्त । स्वरूपचि होये ॥२१॥

'मी कोण' याचा शोध घेऊन पाहिले तर 'मी देहाहून भिन्न आहे' असा अभ्यास करून ब्रह्मानुभव येतो. ॥२१॥
असो पूर्वी थोर थोर । जेणें ज्ञानें पैलपार । पावले ते साचार । ऐक आतां ॥२२॥

असे ब्रह्मज्ञान झाल्यावर पूर्वी कोण कोण महात्मे मुक्त झाले ते आता ऐक. ॥२२॥

व्यास वसिष्ठ माहामुनी । शुक नारद समाधानी । जनकादिक माहाज्ञानी । येणेंचि ज्ञानें ॥२३॥

मननशील व्यास व वसिष्ठ, नित्यतृप्त नारद व शुक, महाज्ञानी राजा जनक, ॥२३॥

वामदेवादिक योगेश्वर । वाल्मीक अत्रि ऋषेश्वर । शोनिकादि अध्यात्मसार । वेदांतमते ॥२४॥

वामदेवादी, योगेश्वर, अत्री व वाल्मीकीसारखे श्रेष्ठ ऋषी, अध्यात्माचे वर्म जाणणारे शौनकादी, ॥२४॥

सनकादिक मुख्यकरूनी । आदिनाथ मीन गोरक्षमुनी । आणीक बोलतां वचनी । अगाध असती ॥२५॥

सनक सनातनादी, आदिनाथ, मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ व त्यांच्यासारखे कितीतरी महात्मे, ॥२५॥

सिद्ध मुनी माहानुभाव । सकळांचा जो अंतर्भाव । जेणें सुखें माहादेव । डुल्लत सदा ॥२६॥

सिद्ध, मुनी, महात्मे इत्यादिकांमध्ये समान असणाऱ्या ब्रह्मसुखाने भ.शंकरही डोलतात. ॥२६॥

जें वेदशास्त्रांचे सार । सिद्धांत धादांत विचार । ज्याची प्राप्ती भाग्यानुसार । भाविकांस होये ॥२७॥

वेदान्तशास्त्राचे मंथन केल्यावर ब्रह्म हे त्याचे सार निघते. हाच सिद्धान्त भाविकाला त्याच्या शुद्ध पुण्याचे बळावर प्रत्यक्ष अनुभवाला येतो. ॥२७॥

साधु संत आणी सज्जन । भूत भविष्य वर्तमान । सर्वत्रांचें गुह्य ज्ञान । तें सांगिजेल आतां ॥२८॥

पूर्वीचे, हल्लीचे व पुढचे साधू, संत व सज्जन यांच्या ब्रह्मज्ञानाचे वर्म आता सांगतो. ॥२८॥

तीर्थे व्रतें तपें दानें । जें न जोडे धूम्रपानें । पंचाग्नी गोरांजनें । जें प्राप्त नव्हे ॥२९॥

तीर्थयात्रा, व्रते, दाने, धूम्रपानादी देहकष्ट, पंचाग्निसाधन, स्वतःला डागणे इत्यादीने ब्रह्मज्ञान होत नाही. ॥२९॥

सकळ साधनाचें फळ । ज्ञानाची सिगचि केवळ । जेणें संशयाचें मूळ । निशेष तुटे ॥३०॥

'मी ब्रह्म आहे व जगत् ब्रह्मरूप आहे' असा अनुभव हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञान आहे. सर्व साधनांचे हे फळ आहे. त्यामुळे मी व जगत् यांच्यासंबंधी कोणताच संशय राहत नाही. तो समूळ तुटतो. ॥३०॥

छपन्न भाषा तितुके ग्रन्थ । आदिकरून वेदांत । या इतुकियांचा गहनार्थ । येकचि आहे ॥३१॥

वेदान्त शास्त्र छप्पन भाषांतील छप्पन ग्रंथांत लिहिले तरी त्याचा गूढार्थ वा रहस्य एकच आहे. ॥३१॥

जें नेणवे पुराणीं । जेथे सिणल्या वेदवाणी । तेंचि आतां येचि क्षणीं । बोधीन गुरुकृपें ॥३२॥

पुराणांना ज्याचा अंदाजही लागत नाही, वेद त्याचेसंबंधी बोलून दमले ते आता मी श्रीगुरुकृपेने सांगेन. ॥३२॥

पाहिलें नस्तां संस्कृतीं । रीग नाहीं मन्हाष्ट ग्रन्थी । हृदई वसल्या कृपामूर्ती । सद्गुरुस्वामी ॥३३॥

मी संस्कृत भाषेतील वेदान्तग्रंथांचे अध्ययन केलेले नाही. मराठीतील अध्यात्मग्रंथसुद्धा धड वाचलेले नाहीत. पण कृपारूप श्रीगुरू माझ्या हृदयात राहिलेले आहेत. (हा समर्थाचा विनय आहे व त्यांच्या गुरुनिष्ठेचे प्रतीक आहे.) ॥३३॥

आतां नलगे संस्कृत । अथवा ग्रंथ प्राकृत । माझा स्वामी कृपेसहित । हृदई वसे ॥३४॥

आता संस्कृत अथवा प्राकृत ग्रंथांची आवश्यकता नाही. माझा सद्गुरुस्वामी त्याच्या कृपाकटाक्षासह माझ्या हृदयात बसलेला आहे. ॥३४॥

न करितां वेदाभ्यास । अथवा श्रवणसायास । प्रेर्नेविण सौरस । सद्गुरुकृपा ॥३५॥

वेदान्तग्रंथांचा अभ्यास न करता किंवा यथार्थ पारंपरिक श्रवण न करता सद्गुरुकृपेने सहजासहजी ज्ञानाचा गोड प्रसाद लाभतो. ॥३५॥

ग्रन्थ मात्र मन्हाष्ट । त्याहून संस्कृत श्रेष्ठ । त्या संस्कृतामधें पष्ट । थोर तो वेदांत ॥३६॥

मराठी भाषेवरील आध्यात्मिक ग्रंथापेक्षा संस्कृतमधील ग्रंथ श्रेष्ठ. त्यातही वेदान्तग्रन्थ सर्वांत श्रेष्ठ आहेत. ॥३६॥

त्या वेदांपरतें कांहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाही । जेथें वेदगर्भ सर्व ही । प्रगट जाला ॥३७॥

त्या वेदान्ताहून काहीच श्रेष्ठ नाही कारण त्यांत वेदांचे साररूप वर्म प्रगट झाले आहे. ॥३७॥

असो ऐसा जो वेदांत । त्या वेदांचाहि मथितार्थ । अतिगहन जो परमार्थ । तो तूं ऐक आतां ॥३८॥

असा जो वेदान्त त्या वेदान्ताचेही सार असलेला सूक्ष्म व गहन परमार्थ तू आता ऐक. ॥३८॥

अरे गहनाचें ही गहन । तें तूं जाण सद्गुरुवचन । सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥३९॥

त्या गहन परमार्थाची सर्व खोली सद्गुरूंच्या उपदेशात सामावलेली असते. त्या उपदेशाने मुमुक्षूला निश्चित समाधान लाभते. ॥३९॥

सद्गुरुवचन तोचि वेदांत । सद्गुरुवचन तोचि सिद्धांत । सद्गुरुवचन तोचि धादांत । सप्रचीत आतां ॥४०॥

श्रीगुरूंचा उपदेश हाच वेदान्त. तोच सिद्धान्त. तोच सत्य आहे. तो आता प्रचीती येईल अशा पद्धतीने समजावून घे. ॥४०॥

जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन । जेणें माझें समाधान । अत्यंत जालें ॥४१॥

त्याच अतिगूढ अशा सद्गुरुवचनाने माझे स्वतःचे परिपूर्ण समाधान झाले. ॥४१॥

तें हें माझें जीवीचें गुज । मी सांगैण म्हणतो तुज । जरी अवधान देसी मज । तरी आतां येच क्षणीं ॥४२॥

माझ्या जीवाहून अधिक जपून ठेवलेले ते रहस्य मी तुला आता सांगतो. तू मनापासून ऐकलेस तर आताच तुला त्याचा बोध होईल. ॥४२॥

शिष्य म्लानवदनें बोले । धरिले सद्गुरु पाउलें । मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥४३॥

असे सद्गुरुवचन ऐकताच शिष्याचा चेहरा कृतज्ञतेने व कृतार्थतेच्या अपेक्षेने अहंकारशून्य झाला. (शरणागतीची सर्व लक्षणे दिसू लागली) त्याने त्यांचे चरण घट्ट धरले. मग श्रीगुरूंनी उपदेश करण्यास सुरुवात केली. ॥४३॥

अहं ब्रह्मास्मि माहांवाक्य । येथीचा अर्थ अतर्व्ये । तो ही सांगतो ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥४४॥

श्रीगुरू व शरणागत शिष्य असे नाते तयार झाल्यानंतर श्रीगुरू म्हणतात- 'मी ब्रह्म आहे' या वाक्याचा अर्थ अत्यंत गूढ आहे. तोही मी तुला सांगतो. ॥४४॥

ऐक शिष्या येथीचें वर्म । स्वयें तूचि आहेसि ब्रह्म । ये विषई संदेह भ्रम । धरूंचि नको ॥४५॥

त्यातील मुख्य वर्म असे की तू स्वतःच ब्रह्म आहेस. याविषयी संशयाचा भ्रम जराही राहू देऊ नकोस. ॥४५॥

नवविधा प्रकारें भजन । त्यात मुख्य तें आत्मनिवेदन । तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥४६॥

नऊ प्रकारची भक्ती तुला सांगितली. त्यातील आत्मनिवेदन सर्वश्रेष्ठ आहे. ती भक्ती व महावाक्य यांचा अतूट संबंध आहे. तो आता मी विस्तारपूर्वक स्पष्ट करीन. ॥४६॥

निर्माण पंचभूतें यीये । कल्पांतीं नासतीं येथान्वये । प्रकृति पुरुष जीये । तेही ब्रह्म होती ॥४७॥

आकाशापासून पृथ्वीपर्यन्त महाभूते क्रमाने आत्मरूप ब्रह्मापासून निर्माण झाली. कल्पाच्या शेवटी पृथ्वीपासून आकाशापर्यन्त सर्व महाभूते त्या ब्रह्मस्वरूपातच लीन होतात. ॥४७॥

दृश्य पदार्थ आटतां । आपणहि नुरे तत्वतां । ऐक्यरुपें ऐक्यता । मुळींच आहे ॥४८॥

पांचभौतिक दृश्य पदार्थ लीन झाल्यावर 'ती लीन होतात' असे म्हणणारा 'मी' सुद्धा शिल्लक राहत नाही. ब्रह्म व 'मी' सह दृश्य पदार्थ यांचे मूळचेच ऐक्य असल्याने त्यांच्यात सहजच अद्वैत आहे. (ब्रह्म हे जगाचे अभिन्ननिमित्त व उपादान कारण आहे.) ॥४८॥

सृष्टीची नाही वार्ता । तेथें मुळींच ऐक्यता । पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ॥४९॥

जेव्हा सृष्टीच शिल्लक राहत नाही तेव्हा त्यांच्यात मूळचे असलेले अद्वैतच उरते. अद्वैतामध्ये पिंड व ब्रह्मांड त्यांतील अनंत भेदात्मक द्वैतासह द्वैत कोणाला व कसे दिसेल? (तत्र केन किम् विजानीयात?— बृह.) ॥४९॥

ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्य केर आटे । तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥५०॥

ज्ञानाग्नि प्रगट झाल्यावर दृश्य जगताचे मिथ्यत्व स्पष्टपणे अनुभवाला येते. त्या जगताच्या अधिष्ठानाशी अद्वैत साधल्यावर द्वैताचे समूळ उच्चाटण होते. ॥५०॥

मिथ्यत्वे वृत्ति फिरे । तो दृश्य असतांच वोसरे । सहजचि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥५१॥

'दृश्य सृष्टी मिथ्या आहे' अशा सहज निश्चयाने अन्तःकरण वृत्ती दिसणाऱ्या सृष्टीकडून मागे वळते व वृत्तीतील चिदाभासाचे आत्मस्वरूपात निवेदन म्हणजे ऐक्य होते. त्यामुळे सृष्टीच्या अधिष्ठानाशी अद्वैताची भूमिका तयार होते. (या प्रक्रियेला बाधनिश्चय असे म्हणतात. हा निश्चय झालेला जीवन्मुक्त बाधाच्या अनुवृत्तीने जीवन जगतो.) ॥५१॥

असो गुरुचे ठाई अनन्यता । तरी तुज कायेसी रे चिंता । वेगळेपणें अभक्ता । उरोंचि नको ॥५२॥

(वरील विचार शब्दाने सुद्धा समजावून घेणे महाकठीण आहे. तो आकलन होऊन मुरण्यासाठी समर्थ आता उपाय सुचवितात—) हे सर्व तू ऐकलेस खरे! पण आता श्रीगुरुंचे ठिकाणी अनन्यशरण रहा. मग तुला हे आकलनाची व अनुभवाची काळजी करण्याचे कारणच काय? त्यांच्याशी तू आता जो विभक्त आहेस तो भक्त हो म्हणजे समरसतेने रहा. ॥५२॥

आता हेचि दृढीकर्ण । व्हावया करीं सद्गुरुभजन । सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥५३॥

ही प्रक्रिया प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी आता तू काया, वाचा, मनाने व धनाने श्रीगुरुंची सेवा कर. त्याने सिद्धान्ताचे रूपान्तर अनुभवात होऊन समाधान नांदते. ॥५३॥

या नांव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान । भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥५४॥

हेच ते आत्मज्ञान! त्यामुळे सततच समाधान प्राप्त होऊन या भवसागराच्या द्वन्द्वरूप व जन्ममरणरूप भयाचे बंधन समूळ नष्ट होते. कारण ते मिथ्याच आहे. ॥५४॥

देह मी वाटे ज्या नरा । तो जाणावा आत्महत्यारा । देहाभिमानें येरझारा । भोगिल्याच भोगी ॥५५॥

'मी देह' ही भूमिका ज्याने घट्ट धरून ठेविली आहे तो आत्महत्या करीतच राहतो! कारण त्यामुळेच वासना शिल्लक राहून जन्ममरणांच्या फेऱ्यात पुन्हा पुन्हा फिरत राहतो. ॥५५॥

असो चहूं देहावेगळा । जन्मकर्मासी निराळा । सकळ आबाळगोबळा । सबाह्य तूं ॥५६॥

अरे तू स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहांहून वेगळा आहेस, देहाचा जन्म व त्याने केलेले कर्म

याहून भिन्न आहेस. या चित्रविचित्र भ्रमरूप सृष्टीत तू ओतप्रोत भरून राहिला आहेस. (स्थूल देह- अस्थिमांसाचे शरीर. सूक्ष्म देह- पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये, पाच प्राण व अन्तःकरण. कारण देह- जागृती व स्वप्नाला कारण असलेली निद्रा. महाकारणदेह- 'मी ब्रह्म' या साधनकाळातील मनोरचना). ॥५६॥

कोणासीच नाही बंधन । भ्रंतिस्तव भुलले जन । दृढ घेतला देहाभिमान । म्हणोनियां ॥५७॥

वास्तविक कोणत्याच जीवावर मायेची 'मी देह आहे' असे समजण्याची सक्ती नाही! पण तसा भ्रम होऊन सर्वच जीव भुलतात व त्याचा परिणाम म्हणून 'मी देह' असे देहाला घट्ट धरतात. ॥५७॥

शिष्या येकांती बैसावे । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें । तेणें गुणें दृढावें । परमार्थ हा ॥५८॥

हे शिष्या, तू शांत वेळी विजन ठिकाणी आसनस्थ हो. श्रीगुरूंनी दिलेल्या साधनप्रक्रियेच्या साह्याने जीवाला आत्मस्वरूपात विश्रांती देण्याचा (खरा एकान्त) अभ्यास कर. मोक्षमार्गावरील हा प्रवास त्यामुळे निश्चितपणे होत राहिल. ॥५८॥

अखंड घडे श्रवण मनन । तरीच पाविजे समाधान । पूर्ण जालियां ब्रह्मज्ञान । वैराग्य भरे आंगीं ॥५९॥

वेदान्ताचे अखंड श्रवण व मनन करावे. तरच खरे समाधान म्हणजे अन्तःकरण वृत्तीचे सम्यक् आधान होते. ती आत्म्याला पकडून ठेवून ब्रह्मस्वरूपात स्वतःला हरवते. ब्रह्मज्ञान होते. त्याला परिपक्वता आल्यावर मिथ्या जगताविषयी सहजच वैराग्य निर्माण होऊन स्थिर होते. ॥५९॥

शिष्या मुक्तपणें अनर्गळ । करिसी इंद्रियें बाष्कळ । तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाहीं ॥६०॥

विवेक, वैराग्य, शमादिकांत तू स्वतःला बांधून न ठेवता मोकळे सोडलेस तर इंद्रिये स्वैर वागतील. याने तुला समाधान मिळणार नाही. तळमळ संपणार नाही. ॥६०॥

विषई वैराग्य उपजलें । तयासीच पूर्ण ज्ञान जालें । मणी टाकितांचि लाधले । राज्य जेवीं ॥६१॥

पंचविषयांची अनासक्ती निर्माण झाली तरच ब्रह्मज्ञान दृढ व अपरिवर्तनीय होते. मण्याची अभिलाषा सोडताच राज्य परत मिळावे त्याप्रमाणे (कथा पुढील ओवीत). ॥६१॥

मणी होता सीगटाचा । लोभ धरूनिया तयाचा । मूर्खपणें राज्याचा । अद्वेरे केला ॥६२॥

एका धूर्ताने बैलाच्या शिंगावर लावलेल्या चकचकीत मण्यासंबंधी एका मूर्ख राजाला त्या मण्याची अपरंपार खोटी महती सांगून, राजाला भुलवून त्याच्या राज्याच्या मोबदल्यात तो मणी राजाला दिला! ॥६२॥

ऐक शिष्या सावधान । आतां भविष्य मी सांगेन । जया पुरुषास जें ध्यान । तयासि तेंचि प्राप्त ॥६३॥

हे शिष्या, तुला आता एक निश्चितपणे होणारी गोष्ट सांगतो. 'जो ज्याचे चिंतन करतो तो तेच होतो' तेच त्याला लाभते. ॥६३॥

म्हणोनी जे अविद्या । सांडून धरावी सुविद्या । तेणें गुणें जगद्वंद्या । पाविजे सीघ्र ॥६४॥

म्हणून अविद्येचा त्याग करून सद्विद्येचा अभ्यास करावा. त्यामुळे जगताला जे हवेसे वाटते ते ब्रह्मसुख तुला त्वरित मिळेल (जगाला सुख हवे असते. सुख ब्रह्माशिवाय नाही.) ॥६४॥

सन्यपाताचेनि दुःखें । भयानक दृष्टीस देखे । औषध घेताचि सुखें । आनंद पावे ॥६५॥

रोगामुळे शरीराचे तापमान फार वाढले तर रोग्याला भयानक दृश्यांचा भास होतो व तो घाबरतो. पण औषधाने रोग बरा होताच ती भीती संपून तो पूर्वीप्रमाणे आनंदी होतो. ॥६५॥

तैसें अज्ञानसन्यपातें । मिथ्या दृष्टीस दिसतें । ज्ञानऔषध घेतां तें । मुळींच नाहीं ॥६६॥

त्याप्रमाणे अज्ञान या बलवान रोगाने अनिर्वचनीय जग दिसू लागते. ब्रह्मज्ञानाचे औषध घेताच ते मावळते. ॥६६॥

मिथ्या स्वप्ने वोसणाला । तो जागृतीस आणिला । तेणें पूर्वदशा पावला । निर्भय जे ॥६७॥

मिथ्या स्वप्नातील दृश्य बघून जो घाबरतो त्याला जागे करताच तो पूर्वीसारखा निर्भय होतो. जाग आल्यावर ते काल्पनिक दृश्य नष्ट होते. ॥६७॥

मिथ्याच परी सत्य वाटलें । तेणें गुणें दुःख जालें । मिथ्या आणी निरसलें । हें तों घडेना ॥६८॥

वास्तविक स्वप्नातील दृश्य अनिर्वचनीय असताना सत्य वाटले व त्यामुळे भयाचे दुःख झाले. दृश्य मिथ्या असले तरी स्वप्न पाहत असताना ते पाहणाऱ्याला ते नष्ट करता येत नाही. ॥६८॥

मिथ्या आहे जागृतासी । परी वेढा लाविलें निद्रिस्तांसी । जागा जालिया तयासी । भयेचि नाहीं ॥६९॥

जाग आल्यावर त्याचे मिथ्यात्व कळते. पण गाढ झोपलेल्याला पडलेले स्वप्न अगदी खरे असल्यासारखे वाटून सुखदुःखाचा अनुभव देते. जाग आल्यावर भयाचे नावही नसते. (मिथ्या = सत् असत् विलक्षण = अनिर्वचनीय. सत् म्हणजे त्रिकालात अबाधित राहणारे. असत् म्हणजे कधीच नसणारे. स्वप्न जाग आल्यावर नसल्याने भविष्यात बाधित होते. म्हणून सत्च्या लक्षणांशी जुळत नाही. स्वप्नकाळी सत्य वाटते म्हणून असत्च्या लक्षणांशी जुळत नाही.) ॥६९॥

परी अविद्याझोप येते भरें । भरे सर्वांगी काविरें । पूर्ण जागृती श्रवणद्वारें । मननें करावी ॥७०॥

त्याप्रमाणे अविद्येच्या गाढ झोपेत जगत् रूप स्वप्न फुलते व झोपणाऱ्याला मोहित करून ते स्वप्न खरे आहे असा भ्रम निर्माण करते. वेदान्तश्रवण व मननाने त्या झोपलेल्याला जाग आणावी. ॥७०॥

जागृतीची वोळखण । ऐक तयाचें लक्षण । जो विषई विरक्त पूर्ण । अंतरापासुनी ॥७१॥

जो पंचविषयांचे वैराग्य मनापासून सांभाळतो तो जागा आहे असे समजावे. किंवा जो पूर्ण विरक्त झाला आहे तो जागा आहे. ॥७१॥

जेणें विरक्तीस न यावें । तो साधक ऐसें जाणावें । तेणें साधन करावें । थोरीव सांडुनी ॥७२॥

ज्याला वैराग्य प्राप्त झालेले नाही त्याने आपण साधक आहोत हे लक्षात घेऊन 'मी मुक्त आहे' असा समज करून घेतला असेल तर तो सोडून द्यावा. ॥७२॥

साधन न मने जयाला । तो सिद्धपणें बद्ध जाला । त्याहूनि मुमुक्षु भला । ज्ञानाधिकारी ॥७३॥

ज्याला साधन करावेसे वाटत नाही तो 'मी मुक्त' या कल्पनेनेच बद्ध होतो! त्यापेक्षा मुमुक्षू कितीतरी चांगला. कारण तो ज्ञानाचा अधिकारी असतो. ॥७३॥

तव शिष्ये केला प्रश्न । कैसे बद्धमुमुक्षाचें लक्षण । साधक सिद्ध वोळखण । कैसी जाणावी ॥७४॥

हे ऐकून शिष्याने 'बद्ध, मुमुक्षू, साधक व सिद्ध यांच्या कोणत्या लक्षणांनी त्यांना ओळखावे?' असे विचारले. ॥७४॥

याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिलीये समासी । सावध श्रोतीं कथेसी । अवधान द्यावें ॥७५॥

या प्रश्नाचे उत्तर पुढील समासात दिले आहे. श्रोत्यांनी ते लक्ष देऊन ऐकावे. ॥७५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शुद्धज्ञाननाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शुद्धज्ञान' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास सातवा : बद्धलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

सृष्टी जे कां चराचर । जीव दाटले अपार । परी ते अवघे चत्वार । बोलिजेती ॥१॥

चर व अचर (चेतन व जड) सृष्टीमध्ये अब्जावधी जीव (माणसे) आहेत. त्यांचे प्रकार मात्र चारच आहेत असे सांगतात. ॥१॥

ऐक तयांचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण । बद्ध मुमुक्षू साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥२॥

ते चार प्रकार कोणते ते ऐक. बद्ध, मुमुक्षू, साधक व चौथा सिद्ध. ॥२॥

या चौघांवरिहत कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाही । आतां असो हें सर्वही । विशद करूं ॥३॥

या चार प्रकारांपेक्षा या चराचर सृष्टीत पाचवा प्रकार नाही. आता त्यांचे स्पष्टीकरण करू. ॥३॥

बद्ध म्हणजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण । साधक सिद्ध वोळखण । कैसी जाणावी ॥४॥

बद्ध कोणाला म्हणावे, मुमुक्षूचे लक्षण, साधकाची अवस्था व सिद्धाची ओळख कशी करून घ्यावी. ॥४॥

श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध । मुमुक्षू साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिलें ॥५॥

श्रोत्यांनी सावधपणे आता बद्ध कोणाला म्हणावे ते समजावून घ्यावे. मुमुक्षू, साधक व सिद्धांची लक्षणे पुढील समासात सांगितली आहेत. ॥५॥

आतां बद्ध तो जाणजे ऐसा । अंधारींचा अंध जैसा । चक्षुवीण दाही दिशा । सुन्याकार ॥६॥

आंधळ्याने डोळे नसल्यामुळे दाही दिशांना अंधार भरलेला पहावा तसा हा बद्ध सगळीकडे अविद्यारूपी अंधारच भरलेला पहातो. ॥६॥

भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीतरागी संन्यासी । पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाही ॥७॥

कोणी भक्त, ज्ञानी, तपस्वी, योगी, विरक्त, संन्यासी इ. समोर आले तरी हा बघणार नाही. ॥७॥

न दिसे नेणे कर्मकर्म । न दिसे नेणे धर्मधर्म । न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥८॥

विहित कर्म व निषिद्ध कर्म, धर्म व अधर्म इकडे तो हुंकूनही पाहत नाही व ते जाणीतही नाही. परमार्थ मार्ग सोपा असूनही तो त्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करतो. ॥८॥

तयास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्यात्र । सन्मार्ग जो कां पवित्र । तो ही न दिसे ॥९॥

वेद, संतसंगत, दान देण्यास योग्य व्यक्ती व पवित्र असलेला मोक्षमार्ग त्याला दिसत नाही. ॥९॥

न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार । न कळे कैसा परोपकार । दान पुण्य ॥१०॥

सार व असार यांचा विचार, स्वधर्माचे आचरण, परोपकार, दान, पुण्य इत्यादींची त्याला दादही नसते. ॥१०॥

नाहीं पोटीं भूतदया । नाहीं सुचिषंत काया । नाहीं जनासि निववावया । वचन मृद ॥११॥

भूतमात्राविषयी दया, शरीराचे पावित्र्य, इतरांना दिलासा देणारी वाणी यांचा मागमूस नसतो. ॥११॥

न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान । न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नांव बद्ध ॥१२॥

भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, ध्यान, मोक्ष, साधन इत्यादी शब्दसुद्धा त्याला वर्ज्य असतात! ॥१२॥

न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संतांचा विवेक । न कळे मायेचें कौतुक । या नाव बद्ध ॥१३॥

‘देव’ ही संकल्पना, संतांचा विवेकयुक्त उपदेश, व मायेचा भुलवणारा प्रभाव यांची कल्पनाही नसते. ॥१३॥

न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण । न कळे आपणासि आपण । या नाव बद्ध ॥१४॥

मोक्षाचे वर्म, अध्यात्म चर्चा, व ‘मी कोण आहे’ याचा त्याला अंदाजही लागत नाही. ॥१४॥

न कळे जीवाचें जन्ममूळ । न कळे साधनांचें फळ । न कळे तत्त्वता केवळ । या नाव बद्ध ॥१५॥

जीवाचे जन्ममूळ, साधनेचे फळ आणि केवळ शुद्ध ब्रह्म हे कळत नाही. ॥१५॥

न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचें लक्षण । न कळे वस्तु विलक्षण । या नाव बद्ध ॥१६॥

मायेचे बंधन, मोक्षाचे लक्षण, व नामरूपा पलीकडील ब्रह्म याविषयी पूर्ण अज्ञानी असतो. ॥१६॥

न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला । न कळे संकल्पें बांधला । या नाव बद्ध ॥१७॥

कोणी समजावून सांगितलेला शास्त्रार्थ, आपले शाश्वत हित, स्वतःवरील संकल्पाचे बंधन हे त्याला जराही उमजत नाही. ॥१७॥

जयासि नाहीं आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण । तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाहीं ॥१८॥

तीर्थ, व्रत, दान, पुण्य इत्यादिकांचा विचारही करित नाही व आत्मज्ञान कशाशी खातात हेही ठाऊक नसणे ही बद्धाची मुख्य लक्षणे! ॥१८॥

दया नाहीं करुणा नाहीं । आर्जव नाहीं मित्रि नाहीं । शांति नाहीं क्षमा नाहीं । या नाव बद्ध ॥१९॥

दया, करुणा, नम्रता, मित्रता, शांती आणि क्षमा या गुणांचा अभाव असतो तो बद्ध होय. ॥१९॥

जे ज्ञानविशिं उणें । तेथें कैचीं ज्ञानाचीं लक्षणें । बहुसाल कुलक्षणें । या नाव बद्ध ॥२०॥

जेथे ज्ञानाचा पत्ताच नसतो तिथे ज्ञानाची लक्षणे कशी सापडणार? उलट कुलक्षणांनी भरलेला तो बद्ध. ॥२०॥

नाना प्रकारीचे दोष । करितां वाटे परम संतोष । बाष्कळपणाचा हव्यास । या नाव बद्ध ॥२१॥

नाना प्रकारे निषिद्ध वर्तन करण्यात भूषण वाटणे व बेताल वागण्याचा सोस असणे हीच बद्ध लक्षणे. ॥२१॥
(बावीस ते पस्तीस ओवीअखेर सर्व कुलक्षणांची यादी आहे. ती ‘बहु’ असण्यात फार दोष आहे. कमी असतील तर सुधारणे शक्य आहे.)

बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद । बहु द्वंद्व बहु खेद । या नाव बद्ध ॥२२॥

बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोभ । बहु कर्कश बहु अशुभ । या नाव बद्ध ॥२३॥

बहु ग्रामणी बहु मत्सर । बहु असूया तिरस्कार । बहु पापी बहु विकार । या नाव बद्ध ॥२४॥

बहु अभिमान बहु ताठा । बहु अहंकार बहु फांटा । बहु कुकर्माचा सांठा । या नाव बद्ध ॥२५॥

बहु कापट्य वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद । बहु क्रूर कृपामंद । या नाव बद्ध ॥२६॥

बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिळाष । बहु प्रकारीचे दोष । या नाव बद्ध ॥२७॥

बहु भ्रष्ट अनाचार । बहु नष्ट येकंकार । बहु अनित्य अविचार । या नाव बद्ध ॥२८॥

बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी । तपीळ कुविद्या अनेकी । या नाव बद्ध ॥२९॥

बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी । बहु डाईक दुर्मती । या नाव बद्ध ॥३०॥
 बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना । बहु ममता बहु भावना । या नाव बद्ध ॥३१॥
 बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी । बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नाव बद्ध ॥३२॥
 बहु वाचाळ बहु पाषांडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी । बहु पैशून्य बहु खोडी । या नाव बद्ध ॥३३॥
 बहु अभाव बहु भ्रम । बहु भ्रांति बहु तम । बहु विक्षेप बहु विराम । या नाव बद्ध ॥३४॥
 बहु कृपण बहु खंदस्ती । बहु आदखणा बहु मस्ती । बहु असत्क्रिया व्यस्ती । या नाव बद्ध ॥३५॥

काम, संताप, गर्व, उन्मत्तपणा, मनातील द्वंद्वे, दुःख, दर्प, दंभ, विषयासक्ती, लोभ, कर्कशपणा, अशुभ विचार, गावगुंडी, मत्सर, असूया, तिरस्कार, पाप, विकार, अभिमान, गर्व, अहंकार, विस्कळीत विचार, पापे, कपट, वादविवाद, कुतर्क, पक्षपात, क्रौर्य, कृपेचा अभाव, निंदा, द्वेष, अधर्म, अभिलाषा, अनेक दोष, भ्रष्टता, अनाचार, घातकी, सबगोलंकार, चंचल, अविचारी, निष्ठुर, घातकी, खुनी, पापी, तापट, जारणादि कुविद्या, अती आशा, स्वार्थ, भांडखोर, अनर्थकारी, डूक धरणारा, कुबुद्धी, शेखमहंमदी इच्छा, अनिवार हव्यास, भोगवासना, ममत्व, अनियंत्रित भावना, विकल्प, विषाद, मूर्ख, अखंड घोळक्यात राहणे, प्रपंचासक्त, उपद्व्यापी, बडबड्या, पाखंडी मताचा, दुर्जन, थोतांड करणारा, दोषदृष्टी, खोडकर, दरिद्री, भ्रमिष्ठ, संशयी, तमोगुणी, चंचल, झोपाळू, कृपण, खादाड, दुर्लक्ष करणे, उन्मत्तपणा, वाईट वागणूक व जनरीतीला सोडून वागणे. ॥२२ ते ३५॥

परमार्थविषई अज्ञान । प्रपंचाचें उदंड ज्ञान । नेणें स्वयें समाधान । या नाव बद्ध ॥३६॥

परमार्थ शास्त्राचा गंध नसणे, जगातील उलाढालींची बित्तंबातमी असणे व समाधानाचा वाराही न लागणे ही बद्धाची लक्षणे आहेत. ॥३६॥

परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर । संसारभार जोजार । या नाव बद्ध ॥३७॥

अध्यात्मशास्त्राविषयी तुच्छता, कुटुंब, व्यवसाय, राजकारण, अफवा इत्यादिकांची अती गोडी व संसाराच्या ओझ्याखाली दडपलेला तो बद्ध. ॥३७॥

सत्संगाची नाही गोडी । संतनिंदेची आवडी । देहेबुद्धीची घातली बेडी । या नाव बद्ध ॥३८॥

संतांपासून दूर राहून प्रसंगी त्यांची निंदा किंवा टवाळी करण्याची आवड व 'मी देह' या सहज निश्चयाने बांधला गेलेला तो बद्ध. ॥३८॥

हाती द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ । सत्संगाचा दुष्काळ । या नाव बद्ध ॥३९॥

पैसे मिळवण्याचा हव्यास, स्त्रियांच्या संगतीस हपापलेला व सत्संगाचे नाव न काढणारा तो बद्ध. ॥३९॥

नेत्रीं द्रव्य दारा पहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी । चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नाव बद्ध ॥४०॥

डोळ्यांनी स्त्री व धन पहावे, कानांनी त्यांच्याविषयीच ऐकावे व मनात त्यांनीच ठाण मांडून असावे. ॥४०॥

काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण । द्रव्यदारेचें करी भजन । या नाव बद्ध ॥४१॥

शरीर, वाणी, मन, चित्त, वित्त, जीव व प्राण या सर्वांचे स्त्री (किंवा पुरुष) व संपत्तीसाठी समर्पण करणारा तो बद्ध. ॥४१॥

इन्द्रियें करून निश्चळ । चंचळ होऊं नेदी पळ । द्रव्यदारेसि लावी सकळ । या नाव बद्ध ॥४२॥

सर्व इंद्रियांना एक करून दुसरीकडे दुंकूनही न पाहता स्त्री व धनामध्येच आसक्त राहणारा. ॥४२॥

द्रव्य दारा तेंचि तीर्थ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ । द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । म्हणे तो बद्ध ॥४३॥

त्याची तीर्थस्थाने, परमार्थ, स्वार्थ इ. सर्व द्रव्य व स्त्रीमध्ये एकवटलेले असतात! ॥४३॥

वेर्थ जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ । कथा वार्ता ते चि सकळ । या नाव बद्ध ॥४४॥

एक क्षणही फुकट न जाऊ देता, संसाराविषयीच ऐकतो, त्याविषयीच बोलून त्याचीच अखंड चिंता वाहणारा. ॥४४॥
नाना चिंता नाना उद्वेग । नाना दुःखाचे संसर्ग । करी परमार्थाचा त्याग । या नाव बद्ध ॥४५॥

अनेक काळज्यांनी त्रासून सतत प्रपंचातील अडचणीत मन गुंतून पडल्याने परमार्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करणारा तो बद्ध. ॥४५॥

घटिका पळ निमिष्यभरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरीं । सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदारा प्रपंचाचें ॥४६॥

तास, तासाची मिनिटे व मिनिटांचे सेकंद यांत सतत प्रपंच, द्रव्य व स्त्रीचे अनुसंधान करणारा तो बद्ध. ॥४६॥

तीर्थ यात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण । मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥४७॥

द्रव्य व स्त्रीमध्येच त्याची तीर्थे, यात्रा, दान, पुण्य, भक्ती, हरिकथा, प्रवचन, मंत्र, पूजा, जप, ध्यान सामावलेली असतात! ॥४७॥

जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास । नाही क्षणाचा अवकाश । या नाव बद्ध ॥४८॥

जागेपणी, स्वप्नात, दिवसा व रात्री पंचविषयांचा ध्यास लागून क्षणभरही उसंत न मिळणारा तो बद्ध. ॥४८॥

ऐसें बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षुपणीं पालटे जाण । एक तेही वोळखण । पुढिलीये समासीं ॥४९॥

अशी ही 'बहु' असलेली बद्धाची लक्षणे मुमुक्षुत्व प्राप्त झाले असता हळूहळू बदलतात. त्यासंबंधी पुढील समासात एकावे. ॥४९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बद्धलक्षणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बद्धलक्षण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास आठवा : मुमुक्षुलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

संसारमदाचेनि गुणें । नाना हीनें कुलक्षणें । जयाचेनि मुखावलोकनें । दोषचि लागे ॥१॥

संसारात धुंद झाल्याने व अत्यंत घाणेरडी लक्षणे असल्याने ज्याचे तोंड पाहणेही पाप आहे. ॥१॥

ऐसा प्राणी जो कां बद्ध । संसारीं वर्ततां अबद्ध । तयास प्राप्त जाला खेद । काळांतरीं ॥२॥

अशा एखाद्याला संसारात अस्ताव्यस्त जीवन जगत असताना काही काळानंतर पश्चात्ताप वाटू लागतो. ॥२॥

संसारदुःखें दुखवला । त्रिविधतापें पोळला । निरूपणें प्रस्तावला । अंतर्यामीं ॥३॥

संसाराच्या थपडा बसल्या, तीन तापांनी चटके दिले व चुकून केव्हातरी कीर्तन, प्रवचन कानावर पडले व त्यामुळे अचानक पश्चात्ताप झाला. ॥३॥

जाला प्रपंची उदास । मनें घेतला विषयत्रास । म्हणे आतां पुरे सोस । संसारींचा ॥४॥

प्रपंचाचा कंटाळा येऊन पंच विषयांचा उबग आला. 'आता हा संसाराचा हव्यास पुरे झाला' असे वाटू लागले. ॥४॥

प्रपंच जाईल सकळ । येथील श्रम तो निर्फळ । आतां कांहीं आपुला काळ । सार्थक करूं ॥५॥

प्रपंच केव्हातरी मोडणारच आहे. त्यात केलेला अनावश्यक शीण निरर्थक असतो व तसा तो झाला आहे. आता यापुढे तरी आपल्या शाश्वत हिताचा विचार करून आयुष्य सार्थकी लावावे. ॥५॥

ऐसी बुद्धि प्रस्तावली । पोटीं आवस्ता लागली । म्हणे माझी वयेसा गेली । वेर्थचि आवधी ॥६॥

अशी ही पश्चात्तापाची अवस्था अंतःकरणात घर करून बसली. 'माझे आतापर्यंतचे आयुष्य फुकट गेले' अशी धारणा तयार झाली. ॥६॥

पूर्वीं नाना दोष केले । ते अवघेचि आठवले । पुढें येऊनि उभे ठेले । अंतर्यामीं ॥७॥

आतापर्यंत जे अनंत अपराध केले ते सगळे अंतःकरणात स्पष्टपणे आठवू लागले. ॥७॥

आठवे येमाची यातना । तेणें भयेचि वाटे मना । नाहीं पापासि गणना । म्हणौनियां ॥८॥

कीर्तनात ऐकलेल्या यमयातनांची आठवण झाली व त्यामुळे मन भयग्रस्त झाले. कारण पापेच तशी अगणित केली होती. ॥८॥

नाहीं पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर । आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरों ॥९॥

पुण्यकर्माचा थोडाही विचार न करता पापांचे डोंगर उभे केले. आता हा तरून जाण्यास महाकठीण असलेला संसार कसा पार पाडावा? जन्ममरणातून कसे सुटावे? ॥९॥

आपले दोष आछ्यादिलें । भल्यास गुणदोष लाविले । देवा म्यां वेर्थचि निंदिले । संत साधु सज्जन ॥१०॥

स्वतःचे दोष झाकले, सज्जनांवर दोषांचे आरोप करून गुणांकडे दुर्लक्ष केले. संत, साधू, सज्जन व देव यांची काही कारण नसताना किंवा त्यांची योग्यता न जाणता निंदा केली. ॥१०॥

निंदे ऐसे नाहीं दोष । ते मज घडले कीं विशेष । माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे ॥११॥

परनिंदा हे महापाप आहे. ते मी भरपूर केले असून माझ्या इतर अवगुणांमध्ये आकाशही बुडून जाईल एवढे ते अपार आहेत. ॥११॥

नाहीं वोळखिले संत । नाहीं अर्चिला भगवंत । नाहीं अतित अभ्यागत । संतुष्ट केले ॥१२॥

संतांचे माहात्म्य जाणले नाही, देवाची पूजा केली नाही, पाहुणेराउळे, माधुकरी यांना तृप्त केले नाही. ॥१२॥

पूर्व पाप वोढवलें । मज कांहींच नाहीं घडलें । मन अक्हाटीं पडिलें । सर्वकाळ ॥१३॥

पूर्वजन्माच्या पापामुळे माझ्या हातून एकही सत्कृत्य घडले नाही. मन नेहमी आडमार्गानेच भटकत गेले. ॥१३॥

नाहीं कष्टविलें शेरीर । नाहीं केला परोपकार । नाहीं रक्षिला आचार । काममदें ॥१४॥

ईशसेवा व लोकसेवेसाठी शरीराला कष्ट दिले नाहीत. परोपकाराचे नावही काढले नाही. भोगासक्तीमुळे विधिनिषेधांचा विचारही केला नाही. कामपूर्तीच्या धुंदीत त्यांचेकडे दुर्लक्ष केले. ॥१४॥

भक्तिमाता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली । मूर्खपणें म्यां विघडिली । सद्बुद्धी सद्वासना ॥१५॥

भक्तिरूप आईला बुडवून टाकली. शांती व विश्रांती कशी असते ते कधीच अनुभवले नाही. क्वचित सद्वासना व सद्बुद्धी झालीच तर ती दडपून टाकली. ॥१५॥

आतां कैसें घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक । पाहों जातां विवेक । उरला नाहीं ॥१६॥

ज्या पापकर्माने मला काहीच लाभ झाला नाही, ती मी विवेक न उरल्याने केली. आता जीवनाचे सार्थक घडावे कसे? ॥१६॥

कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा । कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥१७॥

आता काय साधन करावे? परलोकाची प्राप्ती कशी साधावी? ब्रह्मानुभव कसा येईल? ॥१७॥

नाहीं सद्भाव उपजला । अवधा लोकिक संपादिला । दंभ वरपंगें केला । खटाटोप कर्माचा ॥१८॥

सद्भावना कधी निर्माणच झाली नाही. जे जे प्रपंचाला उपयोगी तेच केले. लोकात बरे दिसण्यापुरते उथळ कर्मकांड केले. ॥१८॥

कीर्तन केलें पोटासाठीं । देव मांडिले हाटवटीं । आहा देवा बुद्धि खोटी । माझी मीच जाणें ॥१९॥

चरितार्थासाठी कीर्तनाचेही सोंग केले. देवांचा बाजार मांडून कथा केल्या. हे देवा, माझी बुद्धी किती भ्रष्ट आहे, ती माझी मलाच ठाऊक! ॥१९॥

पोटीं धरुनि अभिमान । शब्दीं बोलें निराभिमान । अंतरीं वांछूनियां धन । ध्यानस्त जालों ॥२०॥

शरीराने वाकून व वाणीने नम्र बोलून आपण अहंकाररहित असल्याचा आव आणताना मनात मात्र तो ठासून भरला होता. कोणी पैसे देतील या अपेक्षेने बकध्यान लावून बसलो. ॥२०॥

वित्पत्तीनें लोक भोंदिले । पोटासाठीं संत निंदिले । माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारीचे ॥२१॥

व्युत्पत्तीचे शाब्दिक खेळ करून लोकांना भुलविले. आपल्याला श्रेष्ठ समजून लोकांनी देणग्या द्याव्यात म्हणून श्रेष्ठ संतांचे दोष दाखवले. असे नाना दोष माझ्यात आहेत. ॥२१॥

सत्य तेंचि उछिदेलें । मिथ्य तेंचि प्रतिपादिलें । ऐसें नाना कर्म केलें । उदरंभराकारणें ॥२२॥

सत्याचे आपणच रक्षक असल्याचे भासविण्यासाठी सत्याचा उच्छेद केला! खोट्याला प्रतिष्ठा दिली. पोट भरण्यासाठी असे अनेक अपप्रकार केले. ॥२२॥

ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें पालटला । तोचि मुमुक्षु बोलिला । ग्रंथांतरीं ॥२३॥

सगुण-निर्गुणाचे निरूपण कानांवर पडल्यानंतर मनापासून अनुताप होऊन अंतर्बाह्य बदलतो तोच मुमुक्षु म्हणावा, असे ग्रंथ सांगतात. ॥२३॥

(ओवी २४ पासून ४३ पर्यंत हा अनुतापदग्ध जणू आपल्या पूर्वयुष्यातील कुकर्माचा पाढा वाचून स्वतःची निर्भर्त्सना करीत आहे. यालाच समर्थ मुमुक्षु म्हणतात.)

पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी । विरक्त जाला संसारीं । या नाव मुमुक्षु ॥२४॥
गेले राजे चक्रवर्ती । माझें वैभव तें किती । म्हणे धरूं सत्संगती । या नाव मुमुक्षु ॥२५॥
आपुले अवगुण देखे । विरक्तिबळें वोळखे । आपणासि निंदी दुःखें । या नाव मुमुक्षु ॥२६॥
म्हणे मी काये अनोपकारी । म्हणे मी काय दंभधारी । म्हणे मी काये अनाचारी । या नाव मुमुक्षु ॥२७॥
म्हणे मी पतित चांडाळ । म्हणे मी दुराचारी खळ । म्हणे मी पापी केवळ । या नाव मुमुक्षु ॥२८॥
म्हणे मी अभक्त दुर्जन । म्हणे मी हीनाहूनि हीन । म्हणे मी जन्मलों पाषाण । या नाव मुमुक्षु ॥२९॥
म्हणे मी दुराभिमानी । म्हणे मी तपीळ जनीं । म्हणे मी नाना वेसनी । या नाव मुमुक्षु ॥३०॥
म्हणे मी आळसी आंगचोर । म्हणे मी कपटी कातर । म्हणे मी मूर्ख अविचार । या नाव मुमुक्षु ॥३१॥
म्हणे मी निकामी वाचाळ । म्हणे मी पाषांडी तोंडाळ । म्हणे मी कुबुद्धि कुटिल । या नाव मुमुक्षु ॥३२॥
म्हणे मी कांहींच नेणे । म्हणे मी सकळाहूनि उणें । आपलीं वर्णीं कुलक्षणें । या नाव मुमुक्षु ॥३३॥
म्हणे मी अनाधिकारी । म्हणे मी कुश्चिळ अघोरी । म्हणे मी नीच नानापरी । या नाव मुमुक्षु ॥३४॥
म्हणे मी काये आपस्वार्थी । म्हणे मी काये अनर्थी । म्हणे मी नव्हे परमार्थी । या नाव मुमुक्षु ॥३५॥
म्हणे मी अवगुणाची रासी । म्हणे मी वेर्थ आलों जन्मासी । म्हणे मी भार जालों भूमीसी । या नाव मुमुक्षु ॥३६॥

आपणास निंदी सावकास । पोटीं संसाराचा त्रास । धरी सत्संगाचा हव्यास । या नाव मुमुक्षु ॥३७॥
नाना तीर्थे धुंडाळिलीं । शमदमादि साधनें केली । नाना ग्रंथांतरे पाहिली । शोधूनियां ॥३८॥
तेणें नव्हे समाधान । वाटे अवघाच अनुमान । म्हणे रिघों संतांस शरण । या नाव मुमुक्षु ॥३९॥
देहाभिमान कुळाभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान । सांडूनि संतचरणीं अनन्य । या नाव मुमुक्षु ॥४०॥
अहंता सांडूनि दूरी । आपणास निंदी नानापरी । मोक्षाची अपेक्षा करी । या नाव मुमुक्षु ॥४१॥
ज्याचें थोरपण लाजे । जो परमार्थकारणें झिजे । संतापाई विश्वास उपजे । या नाव मुमुक्षु ॥४२॥
स्वार्थ सांडून प्रपंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा । अंकित होईन सज्जनाचा । म्हणे तो मुमुक्षु ॥४३॥

मोठमोठे सम्राट वैभवसंपन्न असून मरण पावले. त्यांच्या तुलनेने मी कोण? आता संतसंगतीच धरावी. वैराग्यामुळे आपले दुर्गुण आपल्याला मान्य होऊ लागून त्यांची निर्भर्त्सना करून कष्टी होतो. मी कोणी केलेले उपकार जाणले नाहीत, दंभ व अनाचारात बुडालो. मी पतित, चांडाळ, दुराचारी, खळ व महापापी आहे. मी अभक्त, दुर्जन, अती हीन व जन्मापासून दगडाप्रमाणे संस्कारशून्य राहिलो. दुरभिमानी, तापट व अनेक व्यसनांत गुरफटलो. मी आळशी, कामचुकार, कपटी, कंजूस, मूर्ख व अविचारी आहे. निष्क्रिय, बडबड्या, पाखंडी, भांडखोर, कुबुद्धी व कुटिल आहे. मी अज्ञानी, सर्वाहून हीन अशी माझी कुलक्षणे आहेत. अध्यात्माचा अधिकार नसलेला, गलिच्छ, अघोरी व सर्व दृष्टीने नालायक आहे. मी मतलबी, घातकी, व परमार्थापासून दूर असून अवगुणांची रास आहे. माझा जन्म फुकट असून या पृथ्वीला भार होऊन राहिलो आहे. अशी स्वतःची यथेच्छ निंदा करून संसाराचा उबग आल्याने संतसंगतीची जबर ओढ लागलेला; अनेक तीर्थयात्रा केल्या, शमदमादी साधने केली, अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करूनही खरे समाधान

न मिळता असा तो सगळाच अनुमानधपका दिसल्याने संतांना शरण जाण्याचा निश्चय करतो. देह, कुळ, द्रव्यादी अनेक अभिमान सोडून संतचरणी शरण जातो. अहंकार सोडून स्वतःची निर्भर्त्सना करून मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या, त्याला स्वतःच्या तथाकथित मोठेपणाची लाज वाटते व परमार्थासाठी शरीर झिजवतो. संतांविषयी श्रद्धा निर्माण होते. प्रपंचातील केवळ स्वार्थ सोडून परमार्थाचा ध्यास घेऊन संतांची दास्यभक्ती करतो तो मुमुक्षु. ॥२४ ते ४३॥

ऐसा मुमुक्षु जाणजे । संकेतचिन्हें वोळखिजे । पुढें श्रोतीं अवधान दीजे । साधकलक्षणीं ॥४४॥

या सर्व लक्षणांवरून मुमुक्षु ओळखावा. आता साधक लक्षणे लक्ष देऊन ऐका. ॥४४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मुमुक्षुलक्षणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मुमुक्षुलक्षण' नावाचा आठवा समास समाप्त**

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास नववा : साधकलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां मुमुक्षाचें लक्षण । संकेतें केलें कथन । आतां परिसा सावधान । साधक तो कैसा ॥१॥

मागील समासात मुमुक्षूच्या खुणा सांगितल्या. आता सावधानतेने साधकाची लक्षणे ऐका. ॥१॥

अवगुणाचा करुनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग । त्यासि बोलिजे मग । साधक ऐसा ॥२॥

सर्व दुर्गुण सोडून ज्याने संतांची सेवा पत्करली आहे त्याला साधक म्हणावे. ॥२॥

जो संतांसी शरण गेला । संतजनीं आश्रासिला । मग तो साधक बोलिला । ग्रंथांतरीं ॥३॥

जो संतांना शरण गेला व संतांनी त्याला आपले म्हटले की तो साधक असे ग्रंथ म्हणतात. ॥३॥

उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन । दृढतेकारणें करी साधन । या नाव साधक ॥४॥

श्रीगुरूंनी आत्मज्ञानाचा उपदेश केल्यावर प्रपंचासक्ती सुटून ज्ञान दृढ होण्यासाठी तीव्र साधना करतो. ॥४॥

धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतरूपणाची गोडी । मननें अर्थांतर काढी । या नाव साधक ॥५॥

वेदान्त शास्त्रातील अद्वैत तत्त्वाच्या श्रवणाची आवड निर्माण होऊन त्यावर स्वतः मनन करून वाच्य-लक्ष्याचा यथार्थ विवेक करतो. ॥५॥

होता सारासारविचार । ऐके होऊनि तत्पर । संदेह छेदूनि दृढोत्तर । आत्मज्ञान पाहे ॥६॥

कीर्तन-प्रवचनात सार व असाराचा विचार सुरू झाला की अगदी लक्षपूर्वक ऐकून सर्व शंकांचे निरसन करून आत्मानुभूतीच्या अधिकाधिक जवळ जातो. ॥६॥

नाना संदेहनिवृत्ती । व्हावया धरी सत्संगती । आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती । ऐक्यतेसि आणी ॥७॥

मनात उठणारे अनेक संशय दूर करण्यासाठी संतसहवास धरतो. वेदांतशास्त्र, श्रीगुरूंचा उपदेश व स्वतःचा अनुभव यांतील एकरूपतेचा अनुभव घेतो. ॥७॥

देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी । श्रवण मनन केलेंचि करी । या नाव साधक ॥८॥

‘मी देह’ हा निश्चय विचाराने दूर करून ‘मी आत्मा’ असा निश्चय दृढ करित तेच श्रवण व मनन वारंवार करतो. ॥८॥

विसंचूनि दृश्यभान । दृढ धरी आत्मज्ञान । विचारें राखें समाधान । या नाव साधक ॥९॥

दृश्य जगताचे विचाराने पृथक्करण करित त्याच्या अधिष्ठानाशी चित्तवृत्ती दृढ ठेवतो व विचाराने स्वतःचे समाधान सांभाळतो. ॥९॥

तोडूनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु साधनें साधी । लावी ऐक्यतेची समाधी । या नाव साधक ॥१०॥

उपाधीमुळे भासणारे द्वैत बाजूला सारून अद्वैत आत्मस्वरूपाच्या अनुसंधानाची साधना करतो. जीव आत्मा आहे या अनुभवाने समाधी साधतो. (घटातील आकाशाची घट ही उपाधी आहे. घट असला किंवा नसला तरी आकाश असते. देह ही आत्म्याची उपाधी आहे.) ॥१०॥

आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर । त्याचा करी जीर्णोद्धार । विवेकें पावे पैलपार । या नाव साधक ॥११॥

आत्मा हे प्रत्येकाचे स्वरूप असूनही अविद्येमुळे त्याचे ज्ञान होत नाही. असे अज्ञान लाखो जन्म टिकून राहिल्याने ज्ञान जणू फार जीर्ण झालेले असते. त्या आत्मज्ञानाचा जणू उद्धार करून विवेकाच्या आधाराने मायासमुद्राच्या पैलतीरावर जातो. ॥११॥

उत्तमं साधूचीं लक्षणं । अंगिकारी निरूपणं । बळेचि स्वरूपाकार होणं । या नाव साधक ॥१२॥

निरूपणात जी साधूची उत्तम लक्षणे कानावर पडतील ती अभ्यासपूर्वक स्वतःमध्ये बाणवून घेण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे आत्मानुभवाचा अधिकार निर्माण होतो. ॥१२॥

असत्क्रिया ते सोडिली । आणी सत्क्रिया ते वाढविली । स्वरूपस्थिती बळावली । या नाव साधक ॥१३॥

निषिद्ध कर्माचा त्याग करून विहित कर्मे वाढती केली व आत्मस्थिती प्राप्त होण्यास बळ आले. ॥१३॥

अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तम गुणाचा अभ्यास । स्वरूपीं लावी निजध्यास । या नाव साधक ॥१४॥

दिवसानुदिवस सर्व अवगुण सोडून, उत्तम गुण बाणवण्याचा प्रयत्न करून आत्मस्वरूपाच्या चिंतनात राहतो. ॥१४॥

दृढ निश्चयाचेनि बळें । दृश्य असतांच नाडले । सदा स्वरूपीं मिसळे । या नाव साधक ॥१५॥

आत्मानात्मविचार घट्ट धरून ठेवल्याने अनात्म जगत् दिसत असूनही नाहीसे होते व आत्मस्वरूपाच्या अनुसंधानात राहतो. (अनात्मपदार्थ मिथ्या असतात असा निश्चय असतो.) ॥१५॥

प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी । अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं । आत्मस्थितीची धारणा धरी । या नाव साधक ॥१६॥

नामरूपात्मक माया प्रत्यक्षात दिसत असूनही तिचे मिथ्यात्व लक्षात ठेवतो. अरूप ब्रह्म दिसत नसूनही त्याचे सत्यत्व जाणून त्याच्या अनुसंधानात राहतो. अंतःकरणवृत्ती आत्माकार करण्याचा अभ्यास करतो. ॥१६॥

जें या जनासि चोरलें । मनास न वचे अनुमानलें । तेंचि जेणें दृढ केलें । या नाव साधक ॥१७॥

सामान्य लोकांना ज्याचा अंदाजही लागत नाही, जे मन, बुद्धी, चित्ताच्या आवाक्यात सापडत नाही, तेच आपले स्वरूप असल्याचा दृढ निश्चय करतो. ॥१७॥

जें बोलतांचि वाचा धरी । जें पाहतांचि अंध करी । तें साधी नाना परी । या नाव साधक ॥१८॥

ज्यासंबंधी बोलू लागले तर वाणी थांबते, जे पाहू लागले तर कधीच दिसत नाही, ते हरप्रयत्नाने अनुभवण्याची शिकस्त करतो. ॥१८॥

जें साधूं जातां साधवेना । जें लक्षूं जातां लक्षवेना । तेंचि अनुभवे आणी मना । या नाव साधक ॥१९॥

ब्रह्म नित्यप्राप्त असल्याने साध्य नाही. ते अरूप असल्याने पंचज्ञानेंद्रिये व अंतःकरण वृत्तीला कळत नाही, त्याचाच अनुभव घेतो. ॥१९॥

जेथें मनचि मावळे । जेथें तर्कचि पांगुळे । तेंचि अनुभवा आणी बळें । या नाव साधक ॥२०॥

ब्रह्म अनुभवात मन शिल्लक राहत नाही. त्याचे संबंधी तर्काचे शहाणपण चालत नाही. तेच ब्रह्म महाप्रयासाने अनुभवात आणतो. ॥२०॥

स्वानुभवाचेनि योगें । वस्तु साधी लागवेगें । तेंचि वस्तु होये आंगें । या नाव साधक ॥२१॥

आत्मानुसंधानाचा अनुभव घेत घेत जो त्वरेने स्वतःच आत्मा होऊन राहतो. ॥२१॥

अनुभवाचीं आंगें जाणें । योगियांचे खुणे बाणे । कांहींच नहोन असणें । या नाव साधक ॥२२॥

आत्मानुभवाची सर्व वरमे जाणतो. त्याची लक्षणे जाणतो. महान योग्यांच्या अनुभवाचा मागोवा घेत तो स्वतःमध्ये

बाणवतो. देहतादात्म्य, कर्तृत्वभोक्तृत्व व जगत्सत्यत्व यातील एकही भ्रंती न राहता जो केवळ प्रारब्धामुळे जीवन जगतो. ॥२२॥

परती सारून उपाधी । असाध्य वस्तु साधनें साधी । स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी । या नाव साधक ॥२३॥

देहाच्या उपाधीचा निरास करण्याच्या साधनेने, जो आत्मा नित्यप्राप्त असल्याने 'साध्य' नाही त्याच्याशी अंतःकरणवृत्ती दृढत्वाने तदाकार करतो. आत्म्यालाच स्वरूप म्हणतात- 'आत्मा मी नाही' अशा समजुतीपोटी 'तो मी आहे' असा अनुभव घेण्यासाठी अनुभव घेणारा साधक, आत्मा साध्य व साधकाला साध्याशी जोडणारे साधन असा अकारण पसारा मांडला जातो. ॥२३॥

देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहे सकळ । साध्यचि होये तत्काळ । या नाव साधक ॥२४॥

ब्रह्मरूप देव व जीवरूप भक्त यांचे मूळचे नाते शोधून काढून ते अविद्येमुळे बिघडलेले आहे हे लक्षात घेऊन पुन्हा जोडतो. जीव वास्तविक ब्रह्मच आहे. ॥२४॥

विवेकबळें गुप्त जाला । आपेंआप मावळला । दिसतो परी देखिला । नाहींच कोणी ॥२५॥

'जीव मूळचा ब्रह्म आहे' या विवेकज्ञानाच्या बळाने तो सतत निराकार आत्म्याच्या अनुसंधानात राहतो. (गुप्त) देहरूपाने तो सर्वाना दिसत असला तरी आत्मरूप त्याला कोणीच पाहत नाही. स्वतःचा देह, मिथ्यत्व निश्चयामुळे त्याच्या दृष्टीने मावळलेला असतो. ॥२५॥

मीपण मागें सांडिलें । स्वयें आपणास धुंडिलें । तुर्येसहि वोलांडिलें । या नाव साधक ॥२६॥

मी देह, मी मन, मी प्राण इ. सर्व मीपणा विचाराने मागे सारून आत्मरूप 'मी' चा शोध घेतो. 'मी तुर्य, हा अतिसूक्ष्म मीपणाही सोडून देतो. ॥२६॥

पुढें उन्मनीचा सेवटीं । आपली आपण अखंड भेटी । अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी । या नाव साधक ॥२७॥

उन्मनीच्या पलीकडील सहजावस्थेमध्ये कोणतीही साधना न करता जीव व आत्मा यांचे मूळचे ऐक्य अनुभवत राहतो. तो अनुभव कशानेही भंग पावत नाही. ॥२७॥

द्वैताचा तटका तोडिला । भासाचा भास मोडिला । देहीं असोनि विदेह जाला । या नाव साधक ॥२८॥

द्वैताचे म्हणजे भेददृष्टीचे आवळलेले पाश तोडून टाकले. भेद व्यवहारात असून नसल्यासारखा झाला. सविशेष जाणिवेचे विशेषत्व बाधित करून निर्विशेष जाणीव स्थिर केली. देहात राहूनही 'मी देह नाही' अशा निश्चयात राहू लागला. (सविशेष = विशेषासह; विशेष = रूप, रंग, आकार, गुण इ. निर्विशेष = हे सर्व विशेष जाणिवेतून काढून टाकणे = शुद्ध जाणीव) ॥२८॥

जयास अखंड स्वरूपस्थिती । नाहीं देहाची अहंकृती । सकळ संदेहनवृत्ती । या नाव साधक ॥२९॥

जो सतत स्वरूपानुसंधानात राहतो, त्याचा 'मी देह' हा भ्रम गळून पडलेला असतो. मी कोण, जगाचे स्वरूप काय इ. सर्व शंका पूर्णपणे फिटलेल्या असतात. (अनु = मागे मागे जाणे, संधान = संपर्क साधणे, अनुसंधान = सतत संपर्क साधून असणे.) ॥२९॥

पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वप्नाकार । निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नाव साधक ॥३०॥

पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणाने झालेला हा विश्वाचा अफाट पसारा ज्याला स्वप्नाप्रमाणे वाटतो. 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' असा निश्चय झालेला असतो. ॥३०॥

स्वप्नीं भये जें वाटलें । तें जागृतीस नाहीं आलें । सकळ मिथ्या निर्धारिलें । या नाव साधक ॥३१॥

स्वप्नात वाटलेली कोणाची तरी भीती ते कोणी जागृतीत नसल्याने निघून जाते. त्यामुळे हे दोन्ही अनुभव मिथ्या

असल्याचा निश्चय होतो. (भीती व तिचे निवारण मिथ्या) ॥३१॥

मायेचें जें प्रत्यक्षपण । जनास वाटे हें प्रमाण । स्वानुभवे अप्रमाण । साधकें केले ॥३२॥

सामान्य माणसांना डोळ्यांनी धडधडीत दिसणारे हे जग सत्य वाटते. पण साधकाने मात्र ते मिथ्या आहे असे अनुभवाने निश्चित केलेले असते. ॥३२॥

निद्रा सांडून चेइरा जाला । तो स्वप्नभयापासून सुटला । माया सांडून तैसा गेला । साधक स्वरूपी ॥३३॥

झोपेतून जागा झालेला स्वप्नांत वाटलेल्या भीतीपासून मुक्त होतो त्याप्रमाणे अज्ञानाच्या झोपेतून जागा झालेला (साधक) स्वप्नवत् संसारभयातून सुटतो. (अज्ञान = माया) ॥३३॥

ऐसी अंतरस्थिती बाणली । बाह्य निस्पृहता अवलंबिली । संसारउपाधी त्यागिली । या नाव साधक ॥३४॥

अंतरंग वरीलप्रमाणे स्थिर झाले. बाह्य जीवनात सहजच निःस्पृहता तयार होऊन संसारातील कर्तृत्व, सत्यत्व, ममत्व संपून गेले. ॥३४॥

कामापासून सुटला । क्रोधापासून पळाला । मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥३५॥

कामबंधनातून मुक्त झाला, क्रोधापासून दूर निघून गेला, मद व मत्सर दूर कोठेतरी टाकून दिले. ॥३५॥

कुळाभिमानासी सांडिलें । लोकलाजेस लाजविलें । परमार्थास माजविलें । विरक्तिबळें ॥३६॥

मी कुळवन्त, खानदानी इ. अभिमान सोडले. लोकलाजेला लज्जित केले (सोडून दिली) व वैराग्याच्या बळावर परमार्थास सामर्थ्य प्राप्त करून दिले. ॥३६॥

अविद्येपासून फडकला । प्रपंचापासून निष्ठला । लोभाचे हातींचा गेला । अकस्मात ॥३७॥

अविद्येपासून फारकत घेतली, प्रपंचाच्या तावडीतून निसटला, लोभाला अचानक झुकांडी दिली. ॥३७॥

थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लिथाडिलें । महत्वासि झिंजाडिलें । विरक्तिबळें ॥३८॥

वैराग्याच्या सामर्थ्याने 'मी मोठा' ही कल्पना खाली आदळली, वैभवाच्या ममत्वाला लाथाडले व स्वतःचा खासपणा (मोठेपणा) (V.I.P) झिडकारला. ॥३८॥

भेदाचा मडघा मोडिला । अहंकार सोडून पाडिला । पाईं धरून आपटिला । संदेहशत्रु ॥३९॥

द्वैतरूप भेदाचे मडके फोडले, मानेवर बसलेला अहंकार सोडवून खाली पाडला व संशय या जन्मजात शत्रूला त्याचे पाय पकडून आपटले. ॥३९॥

विकल्पाचा केला वधु । थापें मारिला भवसिंधू । सकळ भूतांचा विरोधु । तोडून टाकिला ॥४०॥

संकल्पाबरोबर उठणाऱ्या विकल्पाला ठार मारले, भवसमुद्राला थपडा लगावल्या व सर्व भूतांशी धरलेले वैर तोडले. ('लोकान्नोद्विजते च यः'-गीता १२-१५) ॥४०॥

भवभयासी भडकाविलें । काळाचें टांगें मोडिलें । मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्ममृत्याचें ॥४१॥

प्रपंचाविषयी वाटणाऱ्या भयाला भडाग्नी दिला, यमदेवाची तंगडी तोडली व जन्ममरणाचे डोके आपटून फोडले. ॥४१॥

देहसमंधावरी लोटला । संकल्पावरी उठवला । कल्पनेचा घात केला । अकस्मात ॥४२॥

'देह मी' या अज्ञानाच्या समंधावर 'मी ब्रह्म' हा मंत्र सोडला, संकल्पाच्या जीवावर उठला, कल्पना पक्ष्यांचे थवे खाली पाडून मारले. ॥४२॥

अपधाकासि ताडिलें । लिंगदेहासि विभांडिलें । पाषांडास पछ्याडिलें । विवेकबळें ॥४३॥

स्वतःलाच धाक दाखविणाऱ्या असुरक्षिततेच्या भावनेला यथेच्छ बडविले. सूक्ष्म शरीराने 'मी' वर मिळविलेला कब्जा मोडून काढला. 'मी आत्मा' या विवेकाची कुमक तेथे उपयोगी पडली. ॥४३॥

गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थी घातला । अनर्थ तोहि निर्दाळिला । नीतिन्यायें ॥४४॥

नम्रता धरून गर्वाला मान खाली घालणे भाग पाडले. स्वार्थाला अनर्थात नेऊन सोडले. न्यायनीतीच्या वर्तनाने जीवनात अनर्थाला थारा दिला नाही. ॥४४॥

मोहासी मधेंचि तोडिलें । दुःखासि दुःधडचि केलें । शोकास खंडून सांडिलें । येकिकडे ॥४५॥

मोह ऐन भरात आला असता तोडून टाकला. दुःखाचे दोन तुकडे केले व शोकाचे तुकडे करून चारी दिशांना फेकून दिले. (दुःख व शोक हे अविद्येचे परिणाम आहेत. ती गेली की हेही जातात.) ॥४५॥

द्वेष केला देशधडी । अभावाची घेतली नरडी । धाकें उदर तडाडी । कुतर्काचें ॥४६॥

द्वेषाला हद्दपार केले, शून्यवादाच्या नरडीचा घोट घेतला, कुतर्काला धाक घालून त्याचे पोट फाडले. (ब्रह्म सत्य आहे. त्याचा अभाव केव्हाही कुठेही नसतो. प्राक्, प्रध्वंस व अत्यंत हे अभाव नामरूपात्मक जगताला असतात. ब्रह्माला नसतात.) ॥४६॥

ज्ञानें विवेक माजला । तेणें निश्चयो बळावला । अवगुणाचा संहार केला । वैराग्यबळें ॥४७॥

विवेकाच्या ज्ञानाने मोठे सामर्थ्य मिळून 'ब्रह्म सत्य' हा निश्चय बळकट झाला. वैराग्यामुळे अवगुणांचा संहार झाला. (मत्सर हा अवगुण आहे. दुसऱ्याचे वैभव पाहून उठणारा मत्सर विरक्तापाशी नसतो.) ॥४७॥

अधर्मास स्वधर्में लुटिलें । कुकर्मासि सत्कर्में झुगटिलें । लांटून वाटा लाविलें । विचारें अविचारासी ॥४८॥

स्वधर्मपालनाने अधर्माचे दिवाळे काढले. सत्कर्में करून कुकर्मांना झुगारून दिले. विचाराने अविचाराला ढकलून वाटेला लावले. ॥४८॥

तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडून सांडिला । विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥४९॥

दुसऱ्याविषयी वाटणाऱ्या तिरस्काराला चिरडून टाकले (पहा. ईश.६) द्वेषाला समूळ उपटले. मोह नष्ट झाल्याने विषादरहित होऊन विषाद पायाखाली चिरडला. ॥४९॥

कोपावरी घालणें घातलें । कापट्य अंतरी कुटिलें । सख्य आपुलें मानिलें । विश्वजनीं ॥५०॥

क्रोधावर अचानक हल्ला चढवला. कपटीपणाला तो जेथे निर्माण होतो तेथेच ठेचले. विश्वातील सर्व माणसांना आपले सखे मानले. ॥५०॥

प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदाचा सोडिला संग । निवृत्तिपथें ज्ञानयोग । साधिता जाला ॥५१॥

कर्मकांडाचा त्याग केला, गणगोत व मित्रांवरील माझेपणाचा भाव सोडला व निवृत्तिमार्गाने ज्ञानयोग साधला. ॥५१॥

विषयेमैदास संतरिलें । कुविद्येसि वेढा लाविलें । आपणास सोडविलें । आप्ततश्करापासुनी ॥५२॥

पंचविषयरूप चोरांना फसविले (ते सुख देत नाहीत असे निश्चित झाले. ते सुख देण्याचा आव आणतात हे ओळखले) अन्यथा ज्ञानाला लुबाडले. (एक असताना दुसरे दिसणे. ब्रह्म असताना जग दिसणे) जे स्वकीय मोहात पाडत होते व आत्मसुखाचे हरण करीत होते त्यांच्यापासून स्वतःला सोडवले. ॥५२॥

पराधेनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला । दुराशेचा त्याग केला । येकायेकी ॥५३॥

देह, विषय, नातलग, संपत्ती इत्यादिकांवर आत्मरूप मी अवलंबून नाही हे जाणले, 'माझे' म्हणण्यासाठी दुसरे

कोणी व काही नाही हे ओळखले (नेह नानास्ति किञ्चन- उपनि) ईश्वरी योजनेनुसार जीवासाठी जे नियोजित असते ते मिळते हे जाणल्यामुळे व आत्मा नित्यतृप्त असल्याने आशेचा एकदम त्याग केला. ॥५३॥

स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना । साक्षेप आणि प्रेत्ना । प्रतिष्ठिलें ॥५४॥

संकल्प व विकल्पाने चांचल्य निर्माण करणाऱ्या मनाला शांत स्वरूपात नेऊन सोडले. आनंदरूप आत्म्याला यातनारूप दुःख स्पर्शही करणे शक्य नाही या विचाराने यातनांनाच यातना दिल्या. प्रयत्नांच्या सातत्याला प्रतिष्ठा दिली. ॥५४॥

अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला । प्रेत्न सांगाती भला । साधनपंथें ॥५५॥

अन्यसंग सोडून साधनाभ्यासाचा संग धरला व त्याचे सातत्य सांभाळले. साधनामार्गावर योग्य प्रयत्नासारखा जोडीदार नाही असे जो जाणतो तो साधक म्हणावा. ॥५५॥

सावध दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक । संग त्यागूनि येक । सत्संग धरी ॥५६॥

जो साधक जागरूक व दक्ष असतो तो सतत नित्य व अनित्याच्या विचारावर आरूढ असतो. इतर सर्व संग सोडून फक्त संतसंगती धरतो. ॥५६॥

बळेंचि सारिला संसार । विवेकें टाकिला जोजार । शुद्धाचारें अनाचार । भ्रष्टविला ॥५७॥

वैराग्यबळाने संसाराची आसक्ती सोडतो. विवेकाने त्यांतील व्यथांना दूर सारतो. सदाचरणाने अनाचाराचे बंड मोडून काढतो. ॥५७॥

विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला । सावध नाहीं दुश्चित्त जाला । दुश्चित्तपणासी ॥५८॥

साधनारूढ राहण्याचे विसरणे विसरला! त्याच्या आळसाचा आळस केला. लक्ष नसण्याकडे लक्ष न देता लक्ष नसण्याविषयी बेसावध राहिला. (शाब्दिक कोट्या) ॥५८॥

आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें । तो साधक ऐसा येणें प्रमाणें । बुझावा ॥५९॥

आतापर्यन्त बरेच सांगून झाले. निरूपणें मनःपूर्वक ऐकून स्वतःचे अवगुण सोडणारा साधक जाणावा. ॥५९॥

बळेंचि अवघा त्याग कीजे । म्हणौनि साधक बोलिजे । आतां सिद्ध तो जाणिजे । पुढिले समासीं ॥६०॥

हे सर्व सोडणे निश्चयाच्या बळावर त्याला साध्य करावे लागते म्हणून तो साधक. पुढील समासांत सिद्ध लक्षणे ऐका. ॥६०॥

येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला । त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हें कीं ॥६१॥

या सर्व विवेचनावरून एक शंका येते की जो विरक्त तोच साधक होऊ शकतो. संसारी माणूस विरक्त होत नाही. मग तो साधक होणारच नाही का? ॥६१॥

ऐसें श्रोतयांचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर । पुढिले समासीं तत्पर । होऊन ऐका ॥६२॥

या श्रोत्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर काय आहे ते पुढील समासात सावधपणाने ऐका. ॥६२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'साधकलक्षणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'साधकलक्षण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास दहावा : सिद्धलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागें बोलिला संसारिक । त्यागेंविण नव्हे कीं साधक । ऐका हो याचा विवेक । ऐसा असे ॥१॥

सातव्या बद्धलक्षण समासात प्रापंचिकाचे वर्णन केले. त्या प्रपंचावरील आसक्ती सोडल्याशिवाय साधकावस्था येत नाही. त्याचे स्पष्टीकरण आता ऐका. ते असे- ॥१॥

सन्मार्ग तो जीवीं धरणें । अनमार्गाचा त्याग करणें । संसारिकां त्याग येणें । प्रकारें ऐसा ॥२॥

संसारात राहून सन्मार्गावर चालत राहणे, अर्थात कुमार्गाचा त्याग करणे हाच संसाराचा त्याग अपेक्षित आहे. ॥२॥

कुबुद्धित्यागेंविण कांहीं । सुबुद्धि लागणार नाही । संसारिका त्याग पाहीं । ऐसा असे ॥३॥

दुर्बुद्धी सोडल्याशिवाय सदुर्बुद्धी लाभत नाही. संसारिकांनी दुर्बुद्धिचा त्याग करणे हाच संसाराचा त्याग करणें आहे. ॥३॥

प्रपंची वीट मानिला । मनें विषयेत्याग केला । तरीच पुढें आवलंबिला । परमार्थमार्ग ॥४॥

प्रपंचाचे प्राबल्य कमी होऊन विषयांचे चिंतन थांबवले तरच क्रमाने परमार्थमार्ग चालतां येतो. ॥४॥

त्याग घडे अभावाचा । त्याग घडे संशयाचा । त्याग घडे अज्ञानाचा । शनै शनै ॥५॥

देव नाहीच, देव असेल की नसेल व देवाच्या सत्य स्वरूपाचे अज्ञान असे अभाव, संशय व अज्ञान हळूहळू नाहीसे होतात. ॥५॥

ऐसा सूक्ष्म अंतर्त्याग । उभयांस घडे सांग । निस्पृहास बाह्यत्याग । विशेष आहे ॥६॥

असा हा अन्तःकरणात होणारा सूक्ष्म त्याग गृहस्थाश्रम व संन्यासाश्रम या दोन्हींत सारखाच आहे. पण संन्यासाश्रमात बाह्य त्याग करावाच लागतो. ॥६॥

संसारिकां ठाईं ठाईं । बाह्यत्याग घडे कांहीं । नित्यनेम श्रवण नाही । त्यागेंविण ॥७॥

नित्यनेम, व्रते, वैकल्ये, तीर्थयात्रा, श्रवण इत्यादिकांच्या निमित्ताने प्रापंचिकांना सुद्धा बाह्य त्याग आपोआप घडतो. त्यागावाचून यातील काहीच करता येत नाही. (अनासक्ती = आतील त्याग. विधिवत् संन्यासाश्रम स्वीकारून घरदार प्रत्यक्ष सोडणें = बाह्यत्याग). ॥७॥

फिटली आशंका स्वभावे । त्यागेंविण साधक नव्हे । पुढे कथेचा अन्वय । सावध ऐका ॥८॥

श्रोत्याने उपस्थित केलेली शंका या स्पष्टीकरणाने फिटली. त्यागावाचून साधकावस्था नाही हे मात्र नक्की. आता पुढील विषय लक्ष देऊन ऐका. ॥८॥

मागां जाले निरूपण । साधकाची वोळखण । आतां सांगिजेल खूण । सिद्धलक्षणाची ॥९॥

नवव्या समासात साधक लक्षणे स्पष्ट केली. आता सिद्ध ओळखण्याच्या खुणा सांगतो. ॥९॥

साधु वस्तु होऊन ठेला । संशय ब्रह्मांडाबाहेर गेला । निश्चये चळेना ऐसा जाला । या नांव सिद्ध ॥१०॥

जो स्वतः अखंड ब्रह्मरूप होऊन राहिला तो साधू सिद्ध असतो. संशय, अन्यथाज्ञान इ. सर्व कायमचे संपून 'मी ब्रह्म' या सहज अनुभवापासून तो ढळत नाही. ॥१०॥

बद्धपणाचें अवगुण । मुमुक्षुपणीं नाहीं जाण । मुमुक्षुपणाचें लक्षण । साधकपणीं नाहीं ॥११॥

बद्धावस्थेतील दुर्गुण मुमुक्षु अवस्थेत नसतात व मुमुक्षावस्थेतील पश्चात्ताप साधकावस्थेत नसतो. ॥११॥

साधकासि संदेहवृत्ती । पुढें होतसे निवृत्ती । याकारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥१२॥

साधकावस्थेत अनुभवाची सहजता नसल्यामुळे कृत्रिमतेमधील संदिग्धता शिल्लक असते. तीही गेल्यावर सिद्धावस्था येते. जेथे अनुमानाचे ज्ञान नसून निःसंदिग्ध ज्ञान असते तो साधू. ॥१२॥

संशयरहित ज्ञान । तें चि साधूचें लक्षण । सिद्धाआंगीं संशय हीन । लागेल कैसा ॥१३॥

जेथे ज्ञानामध्ये जराही अस्पष्टता नसते तोच साधू. हीन संशय, संदिग्धता, अस्पष्टता, अपूर्णता सिद्धामध्ये असेलच कशी? ॥१३॥

कर्ममार्ग संशये भरला । साधनीं संशये कालवला । सर्वांमधें संशये भरला । साधु तो निःसंदेह ॥१४॥

कर्मकांड विकल्पाने भरलेले असून साधनामार्गातही अनेक प्रकारचे संशय डोकावतात. सर्व जीवन संशयमय आहे. साधू संशयातीत असतो. (कर्मकांडात 'असे करावे की तसे' असे विकल्प असतात. साधनेत कर्म, भक्ती, योग इत्यादिकांच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठतेचे, दैवते, श्रीगुरू इत्यादीसंबंधी अनेक संशय असतात. अनुभवानेच हे सर्व संपते). ॥१४॥

संशयाचें ज्ञान खोटें । संशयाचें वैराग्य पोरटें । संशयाचें भजन वोखटें । निर्फळ होये ॥१५॥

ज्यांत संदिग्धता आहे असे ज्ञान निरर्थक असते. अपूर्ण वैराग्य बालिश असून देव न जाणता देवाची केलेली उपासना फळरहित होते. ॥१५॥

वेर्थ संशयाचा देव । वेर्थ संशयाचा भाव । वेर्थ संशयाचा स्वभाव । सर्व कांहीं ॥१६॥

देवावर पूर्ण श्रद्धा नसल्यास तो व्यर्थ असतो तर संशयाने देवावरील भाव सुद्धा व्यर्थ जातो. संशयाने ग्रासलेल्यामुळे सर्व काही व्यर्थ जाते. ॥१६॥

वेर्थ संशयाचे व्रत । वेर्थ संशयाचें तीर्थ । वेर्थ संशयाचा परमार्थ । निश्चयेंविण ॥१७॥

'व्रताने काय मिळणार आहे?' असा संशय ठेवून व्रत करणें, तीर्थयात्रेचा काय उपयोग? अशी शंका ठेवून यात्रा करणें व परमार्थ म्हणजे काय? हे न जाणता केलेला तथाकथित परमार्थ व्यर्थ होय. ॥१७॥

वेर्थ संशयाची भक्ती । वेर्थ संशयाची प्रीती । वेर्थ संशयाची संगती । संशयो वाढवी ॥१८॥

श्रद्धाहीन भक्ती, हातचे राखून केलेले प्रेम व असुरक्षितपणाच्या भावनेतून केलेली संगत नुसती व्यर्थच नव्हे, तर संशय वाढविणारी असते. ॥१८॥

वेर्थ संशयाचें जिणें । वेर्थ संशयाचें धरणें । वेर्थ संशयाचें करणें । सर्व कांहीं ॥१९॥

संशयाने भरलेले जीवन, अनिश्चितपणा ठेवून हाती घेतलेले काम व कार्य-अकार्य ठाऊक नसताना केलेली कृती व्यर्थ जाते. ॥१९॥

वेर्थ संशयाची पोथी । वेर्थ संशयाची वित्पत्ती । वेर्थ संशयाची गती । निश्चयेंविण ॥२०॥

ग्रंथाविषयी श्रद्धा नसताना ग्रंथ वाचणें किंवा ऐकणे, संशयाने भरलेली विद्वता, संशय ठेवून केलेली वाटचाल व्यर्थ होते. ॥२०॥

वेर्थ संशयाचा दक्ष । वेर्थ संशयाचा पक्ष । वेर्थ संशयाचा मोक्ष । होणार नाहीं ॥२१॥

सावध असून संशयी, संशय असलेल्याची बाजू उचलून धरणे व मोक्ष ही संकल्पना समजावून न घेणारे तथाकथित मोक्षार्थी व्यर्थ होत. ॥२१॥

वेर्थ संशयाचा संत । वेर्थ संशयाचा पंडित । वेर्थ संशयाचा बहुश्रुत । निश्चयेंविण ॥२२॥

ज्याचेविषयी शंका वाटते (सकारण किंवा अकारण) त्या संतांना शरण जाणे, ज्याचे पांडित्य भावत नाही त्याचेकडून श्रवण करणे व बहुश्रुत आहे पण संशयग्रस्त आहे अशाशी केलेला संवाद व्यर्थ होय. ॥२२॥

वेर्थ संशयाची श्रेष्ठता । वेर्थ संशयाची वित्पन्नता । वेर्थ संशयाचा ज्ञाता । निश्चयेविण ॥ २३ ॥

ज्याचेविषयी संशय आहे त्याला श्रेष्ठ मानणे, संशयात पाडणारे पांडित्य व संदिग्ध ज्ञानी निरुपयोगी होत. कारण त्यांचेविषयी निश्चयीपणा नसतो. ॥२३॥

निश्चयेविण सर्व काहीं । अणुमात्र तें प्रमाण नाही । वेर्थचि पडिलें प्रवाहीं । संदेहाचे ॥ २४ ॥

जेथे निश्चयात्मक ज्ञान नाही ते प्रमाण म्हणून कधीच स्वीकारता येत नाही. सर्व संबंधित संशयाच्या प्रवाहातच गटांगळ्या खातात. ॥२४॥

निश्चयेविण जें बोलणें । तें अवघेचि कंटाळवाणें । बाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरार्थक ॥ २५ ॥

ज्या बोलण्यात अनुभवाचा ठामपणा नसतो ते बोलणे ऐकणाऱ्याला कंटाळवाणे वाटते. केवळ वाचाळाने केलेली अस्ताव्यस्त बडबड निरर्थक असते. ॥२५॥

असो निश्चयेविण जे वल्गना । ते अवघीच विटंबना । संशयें कांहीं समाधाना । उरी नाही ॥ २६ ॥

एकूण निश्चयावाचून बोलणे हे वल्गानेचे असून त्यात सर्व संबंधितांची विटंबनाच होते. संशयांच्या साखळीने समाधान पूर्ण बिघडून जाते. ॥२६॥

म्हणोनि संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान । तेचि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेसीं ॥ २७ ॥

म्हणून निःसंदिग्ध ज्ञानाने निश्चयात्मक बोलून श्रोत्याचे समाधान करणाऱ्यालाच सिद्ध म्हणावे हे नक्की समजावे. ॥२७॥

तव श्रोता करी प्रश्न । निश्चय करावा कवण । मुख्य निश्चयाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥ २८ ॥

तेव्हा श्रोता विचारतो, निश्चय काय करावा? निश्चयाचे मुख्य लक्षण मला समजावून सांगावे. ॥२८॥

एक निश्चय तो ऐसा । मुख्य देव आहे कैसा । नाना देवाचा वळसा । करूंचि नये ॥ २९ ॥

मुख्य देवाचे स्वरूप जाणणें हाच निश्चय. अनेक देवांच्या फंदात कधीच पडू नये. ॥२९॥

जेणें निर्मिलें सचराचर । त्याचा करावा विचार । शुद्ध विवेकें परमेश्वर । वोळखावा ॥ ३० ॥

ज्याने ही चर-अचर सृष्टी निर्माण केली त्याचा विचार वेदान्तशास्त्रातील विवेकाने करून त्या सर्वश्रेष्ठ परमेश्वराला (ब्रह्म) जाणावे. ॥३०॥

मुख्य देव तो कवण । भक्ताचें कैसें लक्षण । असत्य सांडून वोळखण । सत्याची धरावी ॥ ३१ ॥

मुख्य देव ओळखून त्याच्या भक्तांची चिन्हे लक्षात घेऊन इतर कल्पित व अर्थवादात्मक भाग सोडावा. सत्य देवाच्या अनुसंधानात राहावे. ॥३१॥

आपल्या देवास वोळखावें । मग मी कोण हें पाहावें । संग त्यागून राहावें । वस्तुरूप ॥ ३२ ॥

ज्याला आपण देव म्हणतो त्याचे तटस्थ लक्षण, स्वरूप लक्षण इ. समजावून घेऊन 'मी' चा शोध घेत त्या देवाचा व 'मी' चा संबंध निश्चित करावा. ज्याला आपण 'माझे' म्हणतो त्याचा संग सोडून राहिले तर मी व देव एक आहोत या अनुभवात राहता येते. ॥३२॥

तोडावा बंधनाचा संशयो । करावा मोक्षाचा निश्चयो । पाहावा भूतांचा अन्वयो । वितिरेकेसीं ॥ ३३ ॥

'मी' बंधनात आहे हा गैरसमज दूर करावा. 'मी' मुक्त आहे असा सतत निश्चय सांभाळावा. या दृश्य जगताचा 'मी' शी काही संबंध नाही (व्यतिरेक) अशी साधना करीत करीत त्या दृश्य जगतात 'मी' ओतप्रोत भरून आहे

(अन्वय) असा अनुभव घ्यावा. (पहा- ऐश्वर्ययोग.अ.९-गीता) ॥३३॥

पूर्वपक्षेसिं सिद्धांत । पाहावा प्रकृतीचा अंत । मग पावावा निवांत । निश्चय देवाचा ॥ ३४ ॥

पृथ्वी मी नाही, आप मी नाही, इ. साधक अवस्थेतील व्यतिरेकाचा पूर्वपक्ष व 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' हा सिद्धांचा अन्वयी सिद्धान्तपक्ष या दोन्हींचा विचार करावा. दृश्य प्रकृतीचा बाध करून तिचे अधिष्ठान असलेल्या ब्रह्माचा 'सत्य' म्हणून व 'मी' म्हणून निश्चय करावा. (जीवन्मुक्ताला प्रारब्ध संपल्याने त्याचा देह पडल्यावर विदेहमुक्ती मिळते. या अवस्थेत परमात्मा अखंड सच्चिदानन्द रूपाने राहतो. हाच ब्रह्माचा अन्वय होय. मायेचे मुक्तावस्थेत भान होत नाही. हाच मायेचा व्यतिरेक होय). ॥३४॥

देहाचेनि योगें संशयो । करी समाधानाचा क्षयो । चळों नेदावा निश्चयो । आत्मत्वाचा ॥ ३५ ॥

देहाचे 'मी देह' किंवा 'माझा देह' असे भान होत असल्याने 'आत्मरूप मी' विषयी संदिग्धता राहते. देहाचा विचार हा नेहमीच समाधान बिघडविणारा असतो. म्हणून 'मी आत्मा' हा निश्चय सतत जागा ठेवावा. ॥३५॥

सिद्ध असतां आत्मज्ञान । संदेह वाढवी देहाभिमान । याकारणें समाधान । आत्मनिश्चयें राखावें ॥ ३६ ॥

वास्तविक आत्मा नित्यसिद्ध म्हणून नित्यप्राप्त आहे. 'देह मी' या भूमिकेमुळे याविषयी संदेह वाढत राहतो. म्हणजे तसा निश्चय न होता 'मी देह' हाच निश्चय वाढत जातो. म्हणून 'मी आत्मा' असा निश्चय वाढता ठेवून समाधान सांभाळावे. ॥३६॥

आठवतां देहबुद्धी । उडे विवेकाची शुद्धी । याकारणें आत्मबुद्धि । सदृढ करावी ॥ ३७ ॥

देहाची 'देह मी' या भूमिकेतून आठवण झाली की अभ्यासाने कमावलेला विवेक संपलेला असतो! (देहबुद्धी व आत्मबुद्धी यांची अशी झटापट साधकावस्थेत चालूच राहते.) म्हणून 'मी आत्मा' या निश्चयाचे बळ अखंड वाढते ठेवावे. ॥३७॥

आत्मबुद्धि निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची । अहमात्मा हें कधींचि । विसरों नये ॥ ३८ ॥

'मी आत्मा' असा एकदा सहज निश्चय झाला की परमभाग्यरूप मोक्ष तेथेच असतो. असे होईपर्यंत 'मी आत्मा' हे सतत भान ठेवावे. ॥३८॥

निरोपिलें निश्चयाचें लक्षण । परी हें न कळे सत्संगेविण । संतांसि गेलियां शरण । संशये तुटती ॥ ३९ ॥

संशयसापेक्ष निश्चयाचे लक्षण शब्दाने सांगून झाले. पण त्या निश्चयाचे खरे स्वरूप सिद्धांना शरण गेल्याशिवाय व त्यांच्या संगतीशिवाय कळत नाही. सर्व संशय नष्ट होण्याचा हाच मार्ग आहे. ॥३९॥

आतां असो हें बोलणें । एका सिद्धांचीं लक्षणें । मुख्य निःसंदेहपणें । सिद्ध बोलिजे ॥ ४० ॥

आतापर्यंत साधकांसंबंधी सांगून झाले. आता सिद्धांची लक्षणे एका. जेथे 'मी ब्रह्म' या निश्चयाला सहजता येऊन त्याविषयी जराही अपूर्णता किंवा संदिग्धता नसते तेथे सिद्धावस्था असते. हे त्याचे मुख्य लक्षण होय. ॥४०॥

सिद्धस्वरूपीं नाहीं देहो । तेथें कैचा हो संदेहो । याकारणें सिद्ध पाहो । निःसंदेही ॥ ४१ ॥

सिद्धावस्थेमध्ये सिद्धाच्या देहाचा बाध झालेला असतो. त्यामुळे त्या अवस्थेत संशयाचे कारणच शिल्लक नसते. म्हणून 'संशयरहित तो सिद्ध' असे त्याचे लक्षण ठरते. ॥४१॥

देहसमंधाचेनि गुणें । लक्षणासि काये उणें । देहातीताची लक्षणें । काये म्हणोनि सांगावी ॥ ४२ ॥

अज्ञ जीवाचा देहाशी संबंध असल्याने त्याला देहाचे कितीतरी गुण चिकटतात. पण देहाशी संबंध सुटलेल्याची लक्षणे कशी सांगता येतील? ॥४२॥

जें लक्षवेना चक्षुसी । त्याचीं लक्षणें सांगावी कैसीं । निर्मळ वस्तु सिद्ध त्यासी । लक्षणें कैसीं ॥ ४३ ॥

पण जे आत्मतत्त्व डोळ्यांना दिसत नाही ती आत्मवस्तू अरूप, निर्गुण इ. असल्याने (निर्मळ) तिची लक्षणे कशी

सांगता येतील? ॥४३॥

लक्षणं म्हणजे केवळ गुण । वस्तु ठाईची निर्गुण । तेचि सिद्धांचे लक्षण । वस्तुरूप ॥४४॥

लक्षणे सांगणे म्हणजे गुणांचेच वर्णन करणे! आत्मवस्तू स्वरूपाने निर्गुण असते व वस्तुरूप झालेले सिद्धही तसेच असतात. ॥४४॥

तथापि ज्ञानदशकीं बोलिलें । म्हणौनि वगृत्व आटोपिलें । न्यून पूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥४५॥

ही सिद्ध लक्षणे पुढील ज्ञानदशकात (द. ८ स. ९) सांगितलेली असल्याने येथे त्यांचा फक्त उल्लेख केला आहे. श्रोत्यांनी ते जुळवून घ्यावे व तसे करावे लागत आहे याची क्षमा असावी. ॥४५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सिद्धलक्षणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सिद्धलक्षण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक पाचवा समाप्त—**

